

De maatschappelijke en economische visie van

De Orthodox-joodse cultuur

Inleiding

Het economische leven van de Orthodoxe joden is een reflectie van de joodse ethiek en moraal. Deze basis heeft tot verschillende interpretaties geleid. Sombart en Weber zagen de joden met hun soberheid en hun hard werken, hun toewijding tot hun gezin en de gemeenschap en hun hoog opleidingsniveau als positieve krachten in de ontwikkeling van het modern kapitalisme.

Anderen zien juist een band met het socialisme. Zo is A.S. Lieberman, één van de vaders van het joods socialisme, van mening dat de joodse gemeenschap reeds millennia veel socialistische kenmerken heeft, zoals het verbod om land te verkopen en het sabbats- en jubeljaar, dat een systeem van gelijkheid en het voorkomen van overbelasting van mensen en grond inhoudt.

Door de eeuwen heen zijn, in alle landen van de joodse diaspora, de joden met hun economische problemen naar de rabbijnen gegaan voor advies en voor rechtspraak. Hierdoor is er een schat van gegevens beschikbaar van rabbijnse autoriteiten uit het Midden-Oosten, Israël, Engeland, de U.S.A. etc. over alledaagse economische problemen. De rol van rabbijnse gerechtshoven was en is na te gaan of de religieuze wetten en de voorschriften op het gebied van moraal en rechtvaardigheid genegeerd of geschonden worden.

Het joodse leven, zowel het economische, het sociale als het rituele, is afgeleid van de "Torah" de vijf boeken van Mozes. Orthodoxe joden gaan er vanuit dat ieder woord van de Torah van goddelijke oorsprong is. De Torah bevat 613 geboden (de zogenaamde taryag mitzvot). Sommige betreffen het individu, anderen de gehele joodse gemeenschap. Meer dan 100 geboden hebben betrekking op het economisch leven. Het belang van deze geboden voor het joodse alledaagse leven wordt door vele rabbies naar voren gebracht. Ook in de Mishna wordt op het belang van het vervullen van Gods wetten gewezen [1].

Diverse malen wordt er in de Torah opgemerkt, als er op één of meerdere geboden gewezen is, dat het houden van Gods wetten tot gevolg heeft dat het hen wel zal gaan. Zo zegt Mozes als hij het volk vermaant Gods geboden te onderhouden:

"Onderhoud dan zijn inzettingen en zijn geboden, die ik u heden opleg, opdat het u en uw kinderen na u wél ga en opdat gij lang leeft in het land, dat de Here, uw God, u geven zal voor altijd." [2]

De Torah geeft niet alleen richtlijnen hoe de joden onderling met elkaar om moeten gaan, maar geeft ook richtlijnen hoe joden met vreemdelingen om moeten gaan. De vreemdeling is onder de joden niet vogelvrij.

De sabbatsrust geldt ook voor de vreemdeling, de slaaf en zijn kinderen. Ook mogen de joden de vreemdeling niet onderdrukken, hem niet afpersen etc.

Naast de Torah is er ook nog een mondelinge traditie. Deze mondelinge traditie is nodig omdat:

- de geschreven wet niet gedetailleerd genoeg is;
- er wetten zijn die niet in geschreven vorm beschikbaar zijn;
- de religieuze principes en bijbelse plichten beschermd moeten worden.

Hoewel het de joodse gemeenschap in het verleden veelal ontbroken heeft aan mogelijkheden om de "Wet" af te dwingen, heeft de joodse gemeenschap door de eeuwen heen toch getracht zich aan de Torah te houden.

Palache wijst er op dat tot ca. 200 na Christus de Torah-studie zonder hulp van geschreven codices en uitsluitend op basis van mondeling overgedragen verhandelingen plaatsvond [3]. Toen is de eerste systematische weergave van de mondeling overgeleverde uitspraken, tradities en wetsbepalingen, samengesteld door rabbi Jehudah Hanasi, verschenen. Deze verzamelde werken worden aangeduid als de Mishna. De Mishna bestaat uit zes delen, die ieder weer uit een aantal tractaten zijn opgebouwd. Bij de uitleg van de Torah zijn twee stromingen te onderscheiden:

- de exegetische richting. Deze gaat van de tekst van de Torah uit. Deze stroming wordt aangeduid met de Midrasj;
- de casuïstische richting. Hierbij dienen de onderwerpen als richtsnoer. Deze stroming wordt aangeduid met de Halâchâ.

Toen de Mishna beschikbaar was, ontstonden er in Babylonië een aantal academies die qua niveau met die van Jeruzalem konden wedijveren. Het commentaar en de nadere uitwerking van de Mishna is in de Gemara vastgelegd. De Mishna en de Gemara vormen tezamen de Talmoed. Deze is in de vijfde eeuw na Christus ontstaan. Er zijn twee Talmoeds, de Jeruzalemse- en de Babylonische Talmoed. De Jeruzalemse Talmoed is omstreeks 425 na Christus ontstaan. Ongeveer 500 na Christus is de Babylonische Talmoed verschenen. Het verschil tussen de Babylonische Talmoed en de Jeruzalemse Talmoed is de Gemara. De Gemara van de Babylonische Talmoed bevat het commentaar van de rabbijnen afkomstig uit Irak. De Jeruzalemse Talmoed is het werk van de Palestijnse rabbijnen. Hedendaagse Talmoed-uitgaven kunnen ook andere commentaren op de Mishna en de Gemara bevatten. De belangrijkste zijn de commentaren van rabbi Rashi, rabbi Sjelomo ben Jitschag en de Tosafot (Tosafot betekent toevoegsel) [4].

Sinds de compilatie is speciaal de Babylonische Talmud onderwerp van studie geweest. Veel kennis en wijsheid is sindsdien in de vorm van commentaren en voetnoten aan de tekst toegevoegd.

Van de zes delen van de Mishna is voor ons onderzoek het vierde deel, de Nezikin, het belangrijkste. Het is deze "seder" en vooral de tractaten Baba Kamma, Baba Mezia, Baba Bathra en Abot die voor onze studie betreffende het handelen van joden op economisch gebied van belang zijn. Naast de Babylonische Talmoed is er ook gebruik gemaakt van het commentaar van Maimonides (1135-1204) op de Mishna. Dit veertien delig commentaar is bekend onder de naam "Mishneh Torah". Voor ons onderzoek zijn speciaal van belang de subdelen Hilkhhot Talmud Torah (wetten over de studie van de Torah), Hilkhhot Malveh u Loveh (wetten over het uitlenen en het lenen), Hilkhhot Mekhirah (wetten over de verkoop) en de Hilkhhot S'Khirut (wetten betreffende het huren).

Beperking van de welvaart

Veel religies stellen restricties aan de tijd die men aan economische activiteiten mag besteden. De joodse godsdienst is hier geen uitzondering op. Tijdens het joodse jaar zijn er perioden waarin het niet is toegestaan te werken of bezig te zijn met het accumuleren van economische goederen. Tot deze groep behoren onder andere de Sabbat en de acht grote Feesten. In de agrarische sector is er ieder zevende jaar het sabbatsjaar en ieder vijftigste jaar het jubeljaar.

De jood is met heel zijn existentie gericht op God. In dit verband merkt Maimonides op:

"A man should direct all his thoughts and activities to the knowledge of God, alone. This should be his aim in sitting, rising and conservation." [5]

Het belang van de Torah-studie wordt door rabbi Elazar ben Azariah als volgt verwoord:

"If there be no study of the Law there is no good conduct, if there be no good conduct there is no study of the Law; if there be no wisdom there is no fear of the Almighty, if there be no fear of the Almighty there is no wisdom; if there be no understanding there is no knowledge, if there be no knowledge there is no understanding; if there be no meal there is no study of the Law, if there be no study of the Law there is no meal. He whose works exceed his wisdom shall be as a tree planted by the waters, and that spreadeth out its roots by the river, and shall not see when heat cometh, but its foliage shall be green; and shall not be anxious in the year of drought, neither shall cease from yielding fruit." [6]

Maimonides wijst er op dat iemand die de Torah-studie centraal in zijn leven plaatst toch moet werken. Doet hij dat niet dan zal hij uiteindelijk tot diefstal komen. Maimonides adviseert:

"works a little daily, just enough to provide for the needs. A morsel of bread with salt thou must eat, and water by measure thou must drink." [7]

Rabbi Yishmael [8] stelt dat iedere jood zijn tijd gelijk moet verdelen tussen de volgende drie activiteiten:

- bestuderen van de Torah;
- zorgen voor levensonderhoud;
- eten, slapen, etc.

Het zal duidelijk zijn dat in de westerse geïndustrialiseerde wereld van onze tijd, een intensieve bestudering van de Torah de maatschappelijke en economische ont-plooiingsmogelijkheden van het individu zal beperken. Het kan leiden tot de keuze voor een carrière die niet conflicteert met de tijd nodig voor Torah-studie.

Bij al zijn handelen, ook zijn economisch handelen, is de Orthodoxe jood zich bewust dat deze moeten plaats vinden onder de zegen van God. Alle rijkdom behoort aan God die het tijdelijk aan de mensen in beheer geeft. God geeft de ene mens meer welvaart dan de andere. De joden zijn van mening dat een deel van de welvaart hen door God gegeven wordt om minder succesvolle leden van de joodse gemeenschap te ondersteunen en de religieus nationale eenheid te helpen bevorderen.

In de Mishna wordt er op gewezen dat het niet willen delen van aardse goederen met anderen in strijd is met Gods wil. Het niet willen delen met anderen wordt als de grote zonde van Sodom gezien [9].

Shimon Hatsadik [10], die in de vierde eeuw voor Christus leefde, heeft toen reeds gesteld dat voor een natie die zich door God's geboden wil laten leiden de Torah, de godsdienst oefeningen en de liefdevolle humaniteit de basis moeten vormen.

Deze humanitaire verantwoordelijkheid is er niet alleen voor het lokaal niveau maar ook op nationaal en internationaal niveau. De indrukwekkende hulp die de joden over de gehele wereld aan de Staat Israël geven en gegeven hebben kan alleen vanuit deze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid begrepen worden.

Bij hun denken over maatschappij en economie gaan de joden uit van:

- God's eigendom over alle materiële goederen;
- het rentmeesterschap van de mensen over deze goederen;
- God's actieve participatie in het economisch succes van ieder individueel mens.

De goddelijke bron van alle welvaart maakt iedere vorm van diefstal tot een religieuze misdaad die ver uitgaat boven de sociale aspecten. Zedelijke, economische en andere aspecten zijn flexibel en wijzigen van generatie tot generatie en van cultuur tot cultuur. Het goddelijk gebod "Gij zult niet stelen" [11] gaat hier ver boven uit en mag

niet ontkracht worden. Stelen is een dubbele misdaad, één tegen de betreffende medemens en één tegen God die dit verbiedt. Het handelen in of kopen van gestolen goederen is dan ook op religieuze gronden verboden evenals het stelen met maten en gewichten [12].

Speciaal de maatschappelijk zwakken zoals weduwen en wezen worden, omdat hen veelal kennis, geld en politieke macht ontbreekt, beschermd.

Dezelfde joodse wet die de rechten van de individu beschermt beperkt aan de andere kant deze rechten. Liefdadigheid is niet alleen goedheid maar ook het vervullen van een wettelijke verplichting. De "rijke" joden hebben de verplichting hun bezittingen met de "armen" te delen omdat God hen hun bezittingen gedeeltelijk voor dit doel gegeven heeft. Dit delen geschiedt zowel op basis van individuele giften als via collectieve heffingen. De joodse staat heeft namelijk ook de verplichting om voor de zwakken te zorgen en kan daartoe belasting heffen.

De joodse religie verwerpt economische onrechtvaardigheid. Zij veroordeelt zowel het bevoordelen van de rijken als van de armen. Ze is symmetrisch omdat het niet alleen de zwakken beschermt maar hen ook verplichtingen oplegt. Zo heeft de ontvanger van een rentevrije lening ook de verplichting deze volgens afspraak terug te betalen [13]. De hiervoor genoemde symmetrie is bij iedere vorm van liefdadigheid aanwezig. De "arme" heeft zijn schaamte als tegenprestatie voor de hulp die hij ontvangt. In het voorgaande is reeds gewezen op de tijd die de Orthodoxe joden aan de bestudering van de Torah besteden waardoor hun welvaart beperkt wordt. Economische ontwikkeling en continue groei worden door hen niet verworpen maar zijn wel beperkt. Economische groei is geen doel in zichzelf. Het helpt te voorzien in de behoeften van de mens. Hierbij moet echter onderscheid gemaakt worden in een economisch systeem dat in de noodzakelijke primaire levensbehoeften voorziet en een systeem voor "luxe" goederen. De economische groeibeperking heeft betrekking op luxe goederen. De scheiding tussen luxe en niet-luxe goederen is moeilijk exact aan te geven.

Ook kan de hebzucht bezit van de mens nemen en zijn handelen sterk beïnvloeden. [14]. Rabbi Eleazar merkt in dit verband op:

"Der Neid, die Wollust und der Ehrgeist bringen den Menschen aus der Welt"
[15].

Kenmerk van de Orthodox-joodse levensstijl is het zich beperken tot het aller noodzakelijkst, nodig om voor Gods aangezicht te kunnen leven.

Een probleem voor Orthodoxe joden is dat alleen rabbijnse gerechtshoven volgens de zedelijk-religieuze door God gegeven wetten recht willen spreken. Dit probleem treedt zelfs op bij rechtspraak volgens de Israëliische burgerlijke wetten omdat deze niet gebaseerd zijn op de Torah wetgeving.

Ondernemen

Iedereen kan continu conflicten waarnemen tussen de belangen van enerzijds een individu en anderzijds groepen of de samenleving. Wat profijtelijk is voor de één reduceert of vernietigt het voordeel voor de ander of voor de maatschappij als geheel. Het marktmechanisme is in het algemeen blind voor de speciale noden van de zwakken.

De voorschriften ten aanzien van prijzen, winsten en concurrentie staan onder wet-
telijk toezicht van de rabbinale gerechtshoven waardoor morele en humane overwe-
gingen onderdeel zijn van het marktmechanisme.

Diverse rabbies, die toezicht op de prijzen uitoefenden, hebben er op gewezen dat
primaire goederen zo goedkoop mogelijk verkocht moeten worden [16].

Maimonides vermeldt dat de winst op primaire artikelen als wijn, olie en meel niet
meer dan een zesde van de inkoopprijs mag bedragen. In dezelfde halakhot wordt ver-
meld dat alleen de eerste verkoper, dat wil zeggen de producent, op primaire levens-
behoeften winst mag maken.

"Man darf an Eiern nicht zweimal einen Gewinn haben, sondern der erste
Händler kann sie mit einem Gewinn verkaufen, und der sie von ihm kauft,
darf sie nur im Einkaufspreise weiter verkaufen. Es bestimme ihm (der erster
Verkäufer) nur den sechsten Theil des Werthes als Gewinn." [17]

Over het ingrijpen van een rabbi in de verkoopprijs van offerduiven wordt het vol-
gende voorval in de Mishna vermeld. Vrouwen die een kind hebben gekregen of een
miskraam hebben gehad moeten volgens Leviticus 12:6 en 8:

"een éénjarig schaap ten brandoffer en een jonge duif of tortelduif ten zond-
offer brengen. Indien echter haar vermogen niet toereikend is voor een stuk
kleinvee, dan zal zij twee tortelduiven of twee jonge duiven nemen, de ene
ten brandoffer en de andere ten zondoffer."

Tijdens de laatste dagen van de tweede tempelperiode leidde deze reinigingswet tot
excessief hoge prijzen voor duiven.

Ten aanzien van deze situatie wordt er in de Keritot het volgende vermeld:

"A pair of birds in Jerusalem went up in price to a golden denar. Rabban
Simeon ben Gamaliel said: "By this sanctuary! I shall not rest tonight until
they shall be at silver denars. He entered the court and taught the following
law: "The woman who is subject to five confirmed miscarriages or five con-
firmed fluxes brings a single offering. And she eats animal sacrifices. And the
rest of the offerings do not remain as an obligation for her. And pairs of birds
stood on that very day at a quarter-denar each (one one-hundredth of the for-
mer price)." [18]

Daar tekorten in primaire goederen tot onacceptabele prijsstijgingen zal leiden, verbiedt de Talmud de export van deze goederen. Interessant is dat Rabbi Yehudah ben Beterah [19] de export van wijn toestaat omdat dit de beschikbare hoeveelheid vermindert waardoor het excessief drinken zal verminderen.

Uit dit voorbeeld blijkt het samengaan van zedelijke en economische argumenten wat zo kenmerkend is voor de joodse traditie bij het behandelen van economische problemen. De winst op luxe goederen, dat wil zeggen de goederen die niet voor de primaire levensbehoefte nodig zijn, is niet beperkt. Ieder mag aan deze goederen zo veel verdienen als mogelijk is [20].

Concurrentie kan volgens joodse opvattingen unfair zijn als bijvoorbeeld iemand geld, tijd of kennis geïnvesteerd heeft om een proces te vervolmaken, een nieuw artikel te ontwikkelen of goodwill op te bouwen en daarna andere ondernemers zijn ideeën zonder enige vergoeding overnemen en de vruchten plukken waardoor de eerste ondernemer zijn investering niet meer terug kan verdienen. Een rabbinaal gerechtshof kan hier tegen optreden.

De factor arbeid

De rabbies zagen en zien het tewerkstellen van mensen als een speciale vorm van huren. De discussies in de Talmud over het huren van mensen onderscheiden zich niet principieel van die over het huren van grond, goederen of dieren. Dit betekent dat alle rabbijnse grondbeginselen betreffende het beëindigen van contracten, prijzen etc. ook voor de relatie werkgever-werknemer gelden. Van de werknemer wordt niet verwacht dat hij slaafs is. Ook wordt er geen speciale loyaliteit vereist anders dan de verplichting eerlijk de contractuele verplichtingen uit te voeren. Volgens de rabbijnse literatuur zijn er geen aanwijzingen enig klasse-onderscheid tussen werkgevers en werknemers te mogen veronderstellen.

Een loonovereenkomst is een normaal contract en kan onder bepaalde omstandigheden door beide partijen opgezegd worden. Dit mag echter onder geen voorwaarde ten koste van de tegenpartij gaan. Als de tegenpartij schade ondervindt van de contractbeëindiging, moet deze financieel schadeloos gesteld worden [21].

Gezien het voorgaande is het logisch dat werknemers met een contract met een beperkte duur, bijvoorbeeld een week, maand, jaar of een meerjarig contract, aan het einde van de contract-periode ontslagen mogen worden.

Werk heeft, net als iedere menselijke activiteit, een normaal risico element dat door de werknemer bij zijn aanneming geaccepteerd wordt. Als voorbeeld noemen de rabbies in de Baba Metzia dat een werknemer het risico van uit een boom vallen bij het plukken van dadels of olijven accepteert en dit zelf moet dragen als hij zich als plukker verhuurd [22].

Volgens de joodse religie heeft een vakvereniging geen stakingsrecht. Zonder stakingsrecht heeft een vakvereniging echter geen macht. Zonder stakingsrecht kan een vakvereniging noch de loonhoogte noch de arbeidsvoorwaarden beïnvloeden. Noch

de vakvereniging noch één van de stakers mag echter iets doen dat in strijd is met de Torah. Volgens de Halâchâ is het niet geoorloofd om voor verbetering van arbeidsvoorwaarden of loon te staken. Bij verschil van mening moet het probleem aan een "bet din" (rabbijns gerechtshof) voorgelegd worden.

Een tot het loon behorend bestandsdeel is het recht van de werknemer om van "de vruchten te eten" waaraan hij werkt. De Torah stelt op diverse plaatsen dat iedereen die een wijngaard of akker betreedt (in de mondelinge traditie geldt dit alleen voor de werknemers) van de vruchten mag eten.

Rabbijnse wetten hebben dit beperkt tot de producten zoals deze in de natuur groeien. Hierdoor is er ook duidelijkheid geschapen voor onze moderne geïndustrialiseerde maatschappij. Het is wellicht goed om op te merken dat er in de Halâchâ geen grijs gebied is tussen goed en fout, ook niet ten aanzien van arbeidsverhoudingen.

Lenen

Geld speelt, in al zijn verschillende vormen, een belangrijke rol in iedere economie. Het neemt een centrale plaats in bij ieder ideologisch of religieus economisch systeem. Het maakt handel mogelijk zonder daadwerkelijke ruilhandel. Het monetaire systeem in Israël is vooral in de periode van de tweede Tempel ontwikkeld. De eerste bekende munten zijn pas uit de tijd van de Maccabeën.

De shekel of sikkal is reeds lang bekend. De sikkal was een gewichtsmaat waarmee een bepaalde hoeveelheid goud, zilver of koper werd aangegeven. In Genesis 23:16 staat:

"En Abraham woog aan Efron het geld af, waarvan hij gesproken had ten aanhoren der Hethieten, vierhonderd sikkalen zilver gangbaar bij de koopman".

Ook is uit de tijd van Hammurabi een brief bekend waarin de shekel als betalingsmiddel genoemd wordt. Laum vermeldt het volgende uit deze brief:

"Jetzt habe ich $\frac{1}{3}$ Schekel Geldes gesiegelt und dir bringen lassen." [23]

Taeuber merkt op dat het oud-babylonische maat- en gewichtssysteem voor alle volken als voorbeeld heeft gediend [24]. Uit diverse oud-babylonische oorkonden blijkt dat er officieel twee soorten maten en gewichten waren, één die gebruikt werd bij het uitlenen en één die gebruikt werd als het geleende goed teruggegeven werd. De maat of het gewicht die bij de oud-babyloniërs bij het teruggeven gebruikt werd, was groter dan de maat of het gewicht die bij het uitlenen werd gebruikt.

Wellicht is het deze praktijk, merkt Taeuber op, die in de Torah veroordeeld wordt. In Deuteronomium 25:13-16 staat:

"Gij zult in uw buidel geen tweeërlei gewicht hebben, een groot en een klein. Gij zult in uw huis geen tweeërlei efa hebben, een grote en een kleine. Gij zult een vol en zuiver gewicht hebben; gij zult een volle en zuivere efa hebben, opdat gij lang leeft in het land, dat de Here, uw God, u geven zal. Want ieder die deze dingen doet, ieder die onrecht doet, is de Here, uw God, een gruwel."

Schwenzner wijst er op dat dit verschijnsel ook nog in de middeleeuwen voorkwam. Hij merkt op:

"Das Konzil von Paris im Jahr 829 ruegte es, dasz Geisliche und Laien zweierlei Masz und Gewicht verwendeten, ein kleineres bei Verkauf und Darlehensgabe, ein groeszeres bei Emphang." [25]

De rabbi's hebben meer dan drieduizend jaar over geld nagedacht. De reden hiervoor was het Torah verbod om rente te vragen als er geld of goederen aan een andere jood werd uitgeleend. In Deuteronomium 23:19 staat:

"Gij zult van uw broeder geen rente nemen noch van geld noch van levensmiddelen noch van iets, dat men tegen rente lenen kan."

De Vaux [26] vermeldt dat de uitvinding van gemunt geld in de 7e eeuw voor Christus in Klein-Azië heeft plaats gevonden. De toepassing van geld als betalingsmiddel heeft zich snel over het nabije Oosten verspreid. Het geld had een constante waarde.

In dit kader moet onderstaande opmerking van Hillel gezien worden:

"Eine Frau soll einer anderen kein Brot leihen, ohne ihr einen festen Preis dafuer zu bestimmen, damit sie nicht etwas beim Teuererwerden des Weizens als solche befunden werden, die sich mit Wucher befassen." [27]

Het vragen van een onderpand bij een lening is toegestaan maar aan strenge regels onderworpen. Uitgaande van Exodus 22:26 waar staat dat een kledingstuk dat in onderpand gegeven is voor de zon onder is gegaan teruggegeven moet worden, stelt Maimonides dat dit bijbels verbod voor alle primaire behoeften geldt [28]. Hieronder valt ook gereedschap dat nodig is om in de primaire behoeften te voorzien. Zo moet een ploeg of gereedschap, als dat in onderpand is gegeven, iedere morgen aan de boer of de werkmans teruggegeven worden [29]. Ook morele en psychologische aspecten moet in de beschouwing betrokken worden. Maimonides is van mening dat men een weduwe geen onderpand mag vragen ongeacht of de weduwe rijk of arm is. Deze stelling lijkt op het eerste gezicht vreemd. Commentatoren geven voor de stelling van Maimonides de volgende argumentatie [30]:

- een onderpand geeft een bepaalde macht over de weduwe die misschien voor immorele doeleinden gebruikt kan worden;

- een weduwe die regelmatig bij haar schuldeiser aan huis komt, bijvoorbeeld om haar onderpand op te halen of weg te brengen, kan daardoor in haar goede naam aangetast worden.

Het lenen zonder rente heeft grote maatschappelijke betekenis. Een rentevrije lening kan voor de arme een mogelijkheid zijn om de cirkel van armoede te doorbreken. Voor de rijke kan een rente vrije lening een vorm van hulp zijn om een periode van te groot liquiditeitstekort te overbruggen waardoor bijvoorbeeld een faillissement voorkomen kan worden. De rentevrije lening wordt als een daad van rechtschapenheid en als de hoogste vorm van joodse liefdadigheid gezien. Niet alleen in het verleden maar ook thans zijn er nauwelijks Orthodox-joodse gemeenschappen waarin de rente vrije leningen geen onderdeel van de gemeenschapsstructuur zijn [31].

De rechten en verplichtingen van zowel de geldlener als de geldvrager zijn meer dan een "gewone" economische transactie. Aan de ene kant is de geldlener op basis van zijn religieuze overtuiging verplicht een andere jood een rentevrije lening te geven omdat de geldlener in werkelijkheid slechts een beheerder van zijn eigen welvaart is. De ontvanger heeft ook zijn religieuze verplichtingen. Hij mag het geld niet speculatief, in de ruimste zin van het woord, gebruiken of er overdadig van leven. Het belangrijkste is echter dat de geldlener verplicht is op de overeengekomen datum het geld terug te geven. Doet hij dit niet dan wordt dit gelijkgesteld met diefstal. De Halâchâ autoriteiten stellen met klem dat de schuldenaar desnoods alles moet verkopen, uitgezonderd religieuze artikelen, voedsel, kleding alsmede die benodigheden nodig voor een bepaalde periode, om aan zijn verplichtingen te voldoen [32]. Hetzelfde Halâchâ-systeem dat zo zorgvuldig de aanspraken van de geldleners beschermt, doet dit ook voor de aanspraken van de geldgever. Natuurlijk kan de schuldeiser, als zijn "broeder" zijn schuld niet kan betalen, zijn geld niet opeisen. Maar dit valt dan onder de categorie liefdadigheid.

De Halâchâ onderscheidt twee soorten interest, namelijk interest verboden door de Torah en interest verboden bij rabbinale wet. De interest verboden door de Torah is hierboven besproken. Er is van rabbinale interest sprake als iemand geleverde goederen niet direct hoeft te betalen maar bijvoorbeeld dertig dagen credit krijgt. Deze wijze van lenen valt niet onder de definitie van lenen volgens de Torah maar is wel door de rabbijnen verboden [33].

Schulden en leningen moeten op basis van hun nominale waarde terug betaald worden. Waardeverandering ten gevolge van inflatie of deflatie wordt door de rabbijnen als rente gezien en is volgens hen verboden.

Ook thans is in de Staat Israël het rentevrij uitlenen van geld op basis van onderpand en het participeren in Joint Ventures waardoor er in het risico wordt geparticipeerd de belangrijkste taak van de banken. Zoals bekend, mag de jood wel interest vragen als hij geld uitleent aan een niet-jood. Als hij geen rente vraagt is dat een daad van goedheid.

Verantwoordelijkheid

Joden zijn verplicht tienden van hun inkomsten aan belasting te betalen. Hieruit kan de overheid activiteiten zoals Torah onderwijs, het vrijkopen van gevangenen, de bouw van synagogen, het bouwen van rituele badhuizen etc. financieren. De overheid kan de financiering niet weigeren. Wel mag ze de uitgaven voor de hierboven genoemde doeleinden in balans laten zijn met de totale overheidsinkomsten en -uitgaven. Alle belastingaspecten worden door de rabbi's nauwgezet aan de joodse ethische en zedelijke plichten getoetst. De religieuze gerechtshoven hebben op dit punt hoofdzakelijk een regulerende taak.

Schade, aangebracht aan goederen mag niet alleen als een economische zaak gezien worden. Ook deze problematiek moet in zijn religieuze context geplaatst worden. In de Talmoed wordt er op gewezen dat het zelfs niet toegestaan is zijn eigen eigendommen te beschadigen of te vernielen. Rabbi ben Eleazar merkt op:

"He who rends his garments in his anger, he who breaks his vessels in his anger, and he who scatters his money in his anger, regard him as an idolater."
[34]

Ook is het, volgens de Talmoed, niet toegestaan mest en afval in een stad op te slaan omdat dit ongedierte aantrekt waardoor ziekten verspreid worden [35].

De Halâchâ bronnen verbieden niet alleen iedere schade aangebracht aan andere personen of hun eigendommen maar ook schade aan lucht en door geluid. Een uitzondering wordt er gemaakt als het om de primaire levensbehoefte gaat. Als het niet mogelijk is een activiteit ten behoeve van de primaire levensbehoefte elders te verrichten, heeft de omgeving niet het recht deze te verhinderen. Wel is de eigenaar verplicht de schade tot het minimum te beperken [36].

Hoe belangrijk de naaste en het voorkomen van schade voor de naaste voor de Orthodoxe jood is blijkt uit de Talmoet-discussies betreffende het vernietigen van eigen bezittingen. Zo wordt er opgemerkt dat men zijn eigen waterbron niet mag vernietigen zolang er nog anderen zijn die de bron kunnen gebruiken [37].

De mens is ook verantwoordelijk voor zijn eigen lichaam. Men mag zichzelf geen letsel toebrengen. Dit geldt ook voor de zogenaamde beroepsziekten als stoflongen. Het is volgens de rabbies verboden een contract af te sluiten waarbij de medewerkers kans op zo'n ziekte lopen, ook al zijn ze zelf bereid dit contract te accepteren. Mamonides merkt in dit verband op:

"by keeping the body in health and vigour, one walks in the ways of God."
[39]

Voor Orthodoxe joden spelen bij verantwoord handelen de volgende algemene regels een belangrijke rol:

- de mens moet de aarde beheren en bewaren;
- het is niet toegestaan eigendommen van anderen, direct nog indirect, te beschadigen. Ook niet als hij daarna schadeloos gesteld wordt. Men is zelfs verplicht de eigendommen en personen van derden te beschermen;
- het is niet toegestaan zijn eigen lichaam te beschadigen. Zo is bijvoorbeeld volgens sommige hedendaagse Halâchâ autoriteiten het roken verboden.

Samenvatting

In hoofdstuk 2 is betoogd dat uitspraken op het kritisch niveau, die tijdloos zijn, gebruikt kunnen worden om een levensbeschouwing te beschrijven. Onderstaand zijn, voor de Orthodox-joodse levensbeschouwing, de voor onze probleemstelling belangrijke uitspraken op het kritische niveau weergegeven:

- de wetten en richtlijnen vermeld in de Torah zijn van goddelijke oorsprong;
- God heeft alles, de hemel, de aarde en alles wat er op leeft, geschapen. Het behoort Hem toe;
- er is geen scheiding tussen het profane en het sacrale leven;
- iedere jood moet van zijn geboorte tot zijn dood met de Torah-studie bezig zijn;
- het houden van de religieuze feesten, zoals de sabbat, grote verzoendag, sabbatsjaar, jubeljaar etc. beïnvloedt niet alleen het leven, het welzijn, van de individuele jood maar ook dat van het gehele joodse volk;
- alle rijkdom behoort aan God, die het tijdelijk aan de mensen in beheer geeft;
- God geeft individuele rijkdom opdat anderen geholpen kunnen worden. Deze humanitaire verantwoordelijkheid heeft niet alleen betrekking op het locale, maar ook op het nationale en het internationale niveau;
- de maatschappij moet niet gericht zijn op welvaart. Ieder moet zijn behoeften matigen;
- de maatschappij moet gericht zijn op gelijkwaardigheid;
- de maatschappij en het individuele handelen moeten gericht zijn op rechtvaardigheid, niet op onderdrukken;
- al het handelen geschiedt coram Deo;
- diefstal is niet alleen een daad tegen een medemens maar ook een daad tegen God. Handelen in gestolen goederen is dan ook verboden;
- het individuele handelen moet niet gericht zijn op eigen belang;
- het jubeljaar voorkomt grootgrondbezit;
- het vragen van rente is verboden;
- het verbod om schade, direct noch indirect, aan personen of eigendommen van derden aan te brengen.

Enige uitspraken op institutioneel niveau zijn:

- noch het kapitalistisch systeem noch het socialistisch systeem kunnen in hun ideaalvorm binnen de Orthodox-joodse maatschappij structuur gerealiseerd worden;

- unfaire concurrentie is niet toegestaan;
- in principe wordt het vrije marktmechanisme nagestreefd. Ingrijpen in het marktmechanisme is toegestaan als het goederen voor de primaire levensbehoeften betreft. Ingrijpen in de markt is niet toegestaan voor luxe goederen en kapitaalgoederen.

- [23] B. Laum Heiliges Geld. Eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung der Geldes.
Tübingen, 1924, pag. 134.
- [24] W. Taeuber Geld und Kredit im Mittelalter.
Frankfurt, 1968, pag. 28.
- [25] W. Schwenzner Zum altbabylonischen Wirtschaftsleben.
Leipzig, 1915, pag. 15.
- [26] R. de Vaux Hoe het oude Israël leefde.
's-Gravenhage, 1986, boek 1, pag. 367.
- [27] W. Taeuber Geld und Kredit im Mittelalter.
Frankfurt, 1968, pag. 43.
- [28] M. ben Maimon The Code of Maimonides. Book Thirteen, (Mishnen Torah). The book of civil laws. Translated by J.J. Rainowitz.
New Haven, 1949, Hilkhoh Malveh u Loveh, pag. 85 e.v.
- [29] I. Epstein The Babylonian Talmud.
London, 1935, Baba Mezia, 113a, pag. 647.
- [30] M. ben Maimon The Code of Maimonides. Book Thirteen, (Mishnen Torah) The book of civil laws. Translated by J.J. Rabinowitz.
New Haven, 1949, Hilkhoh Malveh u Loveh, pag. 82.
- [31] M. Tamari With all your possessions.
New York, 1987, pag. 171
- [32] M. Tamari With all your possessions.
New York, 1987, pag. 174.
- [33] W. Windfuhr Mishnah, Baba Metzia.
Giessen, 1923, pag. 59 e.v.
- [34] I. Epstein The Babylonian Talmud.
London, 1935, Shabbath, 105b, pag. 510.

De maatschappelijke en economische visie van

De Griekse cultuur

Inleiding

Toen de oude rijken van het Nabije Oosten al lang in volle bloei stonden, bevond Griekenland zich nog in het donker van de prehistorie [1]. Door haar ligging kon Kreta als eerste zich hieraan ontworstelen en al snel onderscheidde Kreta zich van de rest van Griekenland door haar verrijkende handelsbetrekkingen. Doordat de bevolking van Kreta bekend raakte met metalen en metaalbewerking vond er een snelle opkomst van zowel de handwerkende stand als de handel plaats.

Aanvankelijk was het boeren- en vissersdorp de dominerende levensvorm op Kreta. Door de optredende specialisatie ontstond er steeds meer behoefte aan een ruilcentrum waar de producent zijn produkten tegen andere zaken die hij nodig had kon ruilen. Evenals in het oude Oosten gingen de tempels en paleizen deze functie vervullen [2]. Op Kreta was de taak van de koningen, meer dan in het Oosten, gericht op het verdelen van goederen. Al in de oudere paleizen zijn windmolens en opslagplaatsen voor diverse soorten goederen gevonden. Ook waren er diverse werkplaatsen in en nabij de paleizen. Om het verhandelen van de steeds groeiende hoeveelheid goederen te kunnen overzien was een omvangrijke boekhouding nodig.

In de steden ontstond langzamerhand een uit ambachts- en kooplieden samengestelde bevolkingsgroep die steeds meer aan betekenis won. De boeren daar in tegen bevonden zich in een soort feodale afhankelijkheid. Ze waren half vrije pachters en moesten van de opbrengst van hun land vastgestelde percentages van elk produkt aan het paleis afdragen. In ruil daarvoor ontvingen zij de goederen die voor hun levensonderhoud nodig waren. Er waren in die tijd ook slaven, maar veel is hierover niet bekend.

De oude Grieken

Vanaf de 16e eeuw voor Christus oefende de Minoïsche cultuur een bijzondere invloed uit op het Griekse vasteland. Kenmerkend voor die tijd zijn de op heuvels gebouwde burchten. Deze burchten groeiden snel uit tot nieuwe machtcentra. In het archaische Griekenland was landbouw de economische basis. De opkomst van gemunt geld veranderde aanvankelijk nauwelijks iets aan de economie. Voor veel mensen was de wereld waarin zij leefden een wereld waarin nauwelijks sprake was van geld. Men bezat een paar koperen munten die zorgvuldig waren opgespaard en alleen in geval van nood werden besteed [3].

Het economische, sociale en politieke beleid werd al spoedig door bepaalde adellijke families gedomineerd. Dit leidde tot verdere politieke en sociale exclusiviteit van de adelstand. De grote massa had niets in te brengen. Een karakteristiek verschijnsel van

die tijd was de geleidelijke vernietiging van de middelgrote en kleine boerenstand door de adellijke landheren. De boeren werden veelal gedegradeerd tot keuterboeren en horigen of zelfs schuld knechten. Hoe groter de schulden des te groter was het aandeel in de oogst dat aan de schuldenaars afgestaan moest worden. Opgemerkt moet worden dat regeringen in die tijd zich niet of nauwelijks met commerciële zaken inlieten. Als bijvoorbeeld Korinthe behoefte had aan graan, omdat de lokale productie te laag was, dan was er niemand die indiceerde dat er meer aardewerk geproduceerd moest worden. De regering lanceerde geen vijf-jaren plan voor deze industrie. Er werd alleen meer aardewerk geproduceerd als de handelaren die het graan aanvoerden dit als ruilmiddel accepteerden. Als er een time-lag tussen vraag en aanbod was verhoorden er mensen in Korinthe [4].

Hesiodus beschrijft omstreeks 700 voor Christus in zijn verhandeling "werken en dagen" het dagelijkse leven van de kleine boer [5]. In deze verhandeling geeft hij een analyse van het menselijk bestaan in die tijd. Hierin staan strijd en werkijver centraal. Hij heeft een scherp oog voor de machtsverhoudingen. Met de parabel van de havik en de nachtegaal geeft hij een treffende schets van de situatie in zijn tijd:

"And now, for lords who understand, I'll tell a fable: once a hawk, high in the clouds, clutched in his claws a speckled nightingale. She, pierced by those hooked claws, cried, "Pity me!". But he made scornful answer: "Silly thing, why do you cry? Your master holds you fast, you'll go where I decide, although you have a minstrel's lovely voice, and if I choose, I'll have you for a meal, or let you go. Only a fool wil match himself against a stronger party, for he'll only lose and be disgraced as well as beaten". Thus spoke the swift-flying hawk, the long-winged bird." [6].

Forrest [7] merkt op dat Hesiodus geen alternatief ziet. De nachtegaal geeft geen antwoord. Hesiodus maakt zijn tijdgenoten duidelijk dat overheersing en uitbuiting van de zwakkeren door de economisch sterkeren nu eenmaal het noodlot van de mens is, evenals het feit dat de economie onderhevig is aan externe machten. Een wijs man houdt in zijn huishouding hiermee rekening. Concurrentie ziet Hesiodus als een positief te waarderen gevolg van het in de mens aanwezig welvaartsstreven. Arbeid is volgens Hesiodus de primaire welvaartsfactor [8]. Alleen goed georganiseerde arbeid is een enigszins betrouwbare bron van inkomsten. Hierbij moet opgemerkt worden dat voor Hesiodus arbeid niet alleen bittere noodzaak is, maar ook de weg naar de ware deugdzaamheid. Op inkomsten uit geweldpleging, bedrog en diefstal rust volgens Hesiodus geen zegen. Hij is van mening dat de maatschappij voor deze daden de rekening moet presenteren. Hesiodus prefereert het handwerk boven de ruilhandel. Hoewel de zeevaart in de tijd van Hesiodus minder riskant was als een eeuw daarvoor was het in die tijd toch een zeer riskante activiteit. Hij wijst de handelaren op de gevaren die aan de handelsvaart verbonden zijn. Daar niet alle gevaren voorzien kunnen worden adviseert hij hen zich voor rampen in te dekken door hun risico te spreiden. Aan het einde van zijn verhandeling komt de vraag naar de juiste verhoudingen, naar het maat houden, aan de orde. Op grond van zijn mensenkennis is Hesiodus daar niet erg optimistisch over.

In de loop van de tijd is er in de aan zee gelegen steden een groep van betrekkelijk welgestelde niet aristocraten ontstaan. Deze groep bestond hoofdzakelijk uit kooplieden, zeevaarders en ambachtslieden. De distributie van de in de kleine bedrijven vervaardigde producten maakte professionele tussenhandelaren noodzakelijk. Aanvankelijk voltrok dit proces zich op enkele daarvoor gunstig gelegen plaatsen zoals Aegene, Chalces, Korinthe, Milete etc. Sociaal stonden ambachtslieden en kleinhandelaren laag in aanzien. De adel had minachting voor hun bezigheden, maar profiteerden wel, via de zeeroverij, indirect van hen. Geleidelijk aan is er een eind gekomen aan de zeeroverij, omdat men de handelaren niet wilde afschrikken maar juist wilde aantrekken. In ruil voor verleende doorgang en bescherming, moesten de handelaren toen een deel van hun producten afstaan.

Xenophon (ca. 430-354 voor Christus) geeft in zijn boek *Oeconomicus* [9] een goed beeld van het economisch denken van zijn tijd. Hij schreef deze verhandeling in de vorm van een samenspraak, toen hij zich als gepensioneerd generaal op zijn herenboerderij had teruggetrokken.

De *Oeconomicus* van Xenophon is volgens Guthrie:

"a highly practical treatise on estate management and farming" [10].

Hesiodus gebruikte, als hij het over bedrijfsvoering had, het woord "oikos", have, bedrijf. Xenophon gebruikt als eerste het woord "Oeconomicus", econoom. Het begrip economie had in die tijd geen theoretische inhoud. Xenophon gebruikt het om de praktische huishoudkunde, het praktisch economisch handelen aan te duiden. Dat later, met name in de Romeinse tijd het woord "econoom" de technische betekenis had van bedrijfsleider, bewindvoerder of procuratiehouder weten wij onder meer uit briefhoofden en inscripties [11]. Xenophon begint zijn *Oeconomicus* met een definitie van oikos. Uit het betoog blijkt dat hij onder oikos alles vat dat men met bezit aanduidt en wel in het bijzonder de nuttige bezittingen (phelima ktèmata) die tezamen iemands rijkdom (chrèmata) vormen. Een paard dat men niet kan berijden, land dat men niet instaat is te bewerken etc. maken geen deel uit van iemands rijkdom. Kan het betreffende item worden verkocht omdat het voor een ander wel gebruikswaarde bezit dan behoort het wel tot iemands rijkdom. De rode draad door Xenophon's betoog is dat economie profiteerkunst is. Het kunnen profiteren van zijn vrienden en het uitbuiten van vijanden is volgens Xenophon ook een onderdeel van de economie, de profiteerkunst. Voor de econoom is dan ook de omgangskunst met echtgenoot, slaven, vrienden en vijanden zeer belangrijk. Net als Hesiodus constateert Xenophon dat de mens een speelbal is van de machten buiten en in hem die hem verhinderen om zijn welzijn te bereiken. Xenophon is van mening dat het economisch gedrag tot op zekere hoogte een quasi-mechanisch gevolg is van de machtsverhoudingen en hartstochten. Hij stelt dat de econoom in zijn efficiënte bedrijfsvoering geconfronteerd wordt met psychische en sociale krachtenvelden die hij moeilijk onder controle kan krijgen. Xenophon was ook een voorstander van een vrije handelspolitiek, zoals uit zijn "wegen en middelen" [12] blijkt. Hij is van mening dat men de handelsklasse niet alleen met respect moet behandelen maar ook privileges moet geven. Als de staat

voor een "goede infrastructuur" zorgt zullen de staatsinkomsten uit accijnsen en belastingen toenemen. Xenophon's inzicht in economische mechanismen blijkt ook uit het feit dat hij op de hoogte is van het feit dat de winsten kunnen afnemen of zelfs ophouden als er teveel mensen voor een bepaalde productie worden ingezet. Ook de gevolgen van overproductie waren hem bekend zoals uit onderstaand citaat blijkt:

"An increase in the number of coppersmiths, for example, produces a fall in the price of copper work, and the coppersmiths retire from business. The same thing happens in the iron trade. Again, when corn and wine are abundant, the crops are cheap, and the profit derived from growing them disappears, so that many give up farming" [13].

De bewoners van de Griekse polis waren in die tijd in drie groepen verdeeld, namelijk de burgerij, vreemdelingen en slaven. In de 5e eeuw voor Christus telden de meeste Griekse steden 10.000 à 15.000 bewoners. Alleen Athene was groter. Het belang van Athene als handelsplaats blijkt uit het feit dat er rond het midden van de 5e eeuw naast een burgerij van 35.000 à 40.000 mannen minstens 10.000 manlijke vreemdelingen in Athene woonden [14].

Het grootste deel van de Attische bevolking bestond uit boeren. Dominerend in het agrarische bedrijf waren de wijnbouw, olijven- en vijgenteelt en de groentekwekerij [15]. Het graan voor de stedelijke bevolking werd, onder andere uit Egypte, geïmporteerd.

De boeren hadden veelal één à twee slaven en maakten van relatief primitieve werkmethoden gebruik. Daar er weinig goede landbouwgrond was, trad er geleidelijk een verarming van de landbouwbevolking op. Dit had maar beperkte consequenties, omdat de staat en de steden hoofdzakelijk afhankelijk waren van de zee. De koop- en handwerklieden vormden een grote groep in de stedelijke bevolking. Binnen deze groep bestonden aanzienlijke standsverschillen. Zo stond bijvoorbeeld de overzeese handel in hoog aanzien in tegenstelling tot de kleinhandelaar [16]. Op deze werd neergezien. Een kleinhandelaar had bij voorbaat de reputatie dat hij er op uit was anderen te bedriegen. Bij handwerkproducten was de productie en de verkoop veelal in één hand. De winkels waren tevens werkplaats en zo klein dat er maar weinig slaven in konden werken. Veel ambachtelijke en commerciële activiteiten waren in handen van Metoïken. Dit waren vreemdelingen die geen burgerrechten bezaten maar wel belasting betaalden [17].

De slaven waren schuldsclaven, krijgsgevangenen of afkomstig van zeeroverij of mensenjacht. Slaven werden niet alleen voor zware arbeid gebruikt. Ze waren ook onderwijzers, vertrouwde dienaars, handwerkslieden, opzichters etc. Ze hadden echter één grondelement gemeen, ze waren levende have, eigendom van een ander. Om de betekenis hiervan te zien moet men zich realiseren dat de Grieken meenden dat sommige mensen voor de vrijheid en anderen voor de onvrijheid geboren waren. Aan de afschaffing van de slavernij werd dan ook nooit serieus gedacht. Alleen sofisten zoals Hippias waren hiervan voorstander [18]. Dit verklaart ook waarom vrijgelaten slaven bijna nooit het burgerrecht verkregen. Ze konden zich nooit helemaal vrij maken van de smet van hun vroegere onvrijheid.

Omdat de eigen landbouw niet met het buitenlandse graan kon concurreren, werd Griekenland steeds meer afhankelijk van de invoer van graan en grondstoffen. Bovendien werden veel kleine boeren, door de lage prijzen van de ingevoerde producten, gedwongen hun bedrijf op te geven. Het economische doel van elke polis, de autarkie, was voor bijna geen enkele stad meer haalbaar. Door de handel en de ambachtelijke bedrijven was er toch een zekere economische opbloei. Economische geïnteresseerdheid werd het dominerende kenmerk van de mensen van die tijd.

Het Athene van de vijfde eeuw kende reeds zijn "trapezites", een soort wisselaars en pandhuishouders. Tegen onderpand was het in die tijd mogelijk geld tegen 20% rente te lenen [19]. De gedachte dat iedere man het recht had voor zijn eigen belang op te komen, was gemeen goed geworden. Bezit en culturele vorming waren de criteria op de maatschappelijke ladder. Er ontstonden aanzienlijke vermogens, terwijl de middenstand grotendeels verarmde en de massa zienderoog verpauperde. Tegenover een verarmde geproletariseerde massa stond een betrekkelijk kleine groep kapitaalkrachtigen. Eisen als kwijtschelding van schulden en herverdeling van grond werden met kracht naar voren gebracht [20]. Het streven naar economisch succes, wat het leven beheerste, bracht tegelijk ook een individualisering van de maatschappij met zich mee. Iedereen probeerde zijn eigen winsten te vergroten door de concurrentie uit te schakelen en te overtreffen. De individualisering uitte zich ook in de bouwactiviteiten. Het accent verschoof van kostbare openbare gebouwen naar luxueuze huizen. De ideeën van Plato en Aristoteles ten aanzien van de ideale staat kunnen alleen begrepen worden tegen de hiervoor zeer globaal geschetste sociaal- economische verhoudingen.

Plato

J.N. Keynes geeft in zijn boek "The scope and method of political economy" de volgende indeling van de economie [21]:

- economie als positieve wetenschap
- economie als normatieve wetenschap
- economie als kunst

Xenophon beschouwde de economie als "kunst" nodig voor het goed huishouden. Plato (427 - 347 voor Christus) die in dezelfde tijd als Xenophon leefde heeft zijn aandacht op de staatshuishouding in plaats van op de bedrijfskunde, op de macro in plaats van op de micro economie, gevestigd. Maar belangrijker is dat bij Plato het accent op de economie als normatieve wetenschap ligt. Plato's economische beschouwingen zijn een onderdeel van zijn staatsleer.

In zijn "Politeia" ontwikkelt Plato gedachten over de ideale staat [22]. Hij gaat uit van een onbelemmerde invloed en doorwerking van de kennis van het goede. Het resultaat is een standenstaat met tal van restrictieve bepalingen en regelingen waarin

de filosofische "wachters" het voor het zeggen hebben. De menselijke behoeften vormen het fundament van de staatseconomie.

Plato acht een zedelijke regulering van de baatzuchtige commercie vanuit hogere gedragsprincipes noodzakelijk. Deze taak vertrouwt hij aan de staat toe. Ruilhandel ziet hij als een noodzakelijk gevolg van arbeidsspecialisatie. Geld moet volgens Plato alleen een bemiddelingsfunctie bij de ruilhandel vervullen. Het kan volgens Plato uit een waardeloos stukje metaal of papier bestaan, als men over de ruilwaarde overeenstemming heeft bereikt. In de ideale staat van Plato verkopen de arbeiders niet hun producten maar hun lichaamskracht, waardoor ze zelf "handelsartikel" zijn geworden. Plato geeft de voorkeur aan een agrarische samenleving met uitsluitend boeren en handwerkslieden, die hun goederen op gezette tijden met elkaar ruilen. Het is een samenleving waarin men uiterst sober leeft en met weinig tevreden is. De handel ziet hij als iets onontbeerlijks en als een noodzakelijk kwaad. Plato kant zich met zijn ideale staat tegen de toenmalige situatie waar luxe, overvloed, winstbejag, overbodige en schadelijke artikelen, overbevolking en oorlogvoering normaal was. De oorzaak van dit alles is volgens Plato gebrek aan maat, orde en recht. Zijn normatieve economie moet ingebed worden in een maatschappijstructuur waarin het goede element het slechte overheerst. Waarin alles geregeld wordt door het goede. Grote verschillen tussen rijken en armen zijn niet toelaatbaar. Hij ontraadt ten sterkste het bezit van goud of zilver, niet alleen om de hebzucht van nabuurstaten niet op te wekken, maar vooral terwille van de eenheid. Een ongebreideld streven naar vermogensuitbreiding leidt tot maatschappelijke ongelijkheid, tegenstellingen en ontregeling. Particulier eigendom moet dan ook voorkomen worden.

Toen Plato ca. 25 jaar na de publicatie van zijn *Politeia* in 347 voor Christus op 81 jarige leeftijd stierf had hij zijn tweede grote schets van de samenleving, de *Nomoi*, in ongecorrigeerde vorm gereed. In de *Nomoi* houdt hij zich bezig met de randvoorwaarden voor zijn ideale samenleving, die uitgaat van een gesloten economisch systeem. De twee belangrijkste randvoorwaarden zijn:

- eerlijke verdeling van het land;
- bevolkingsstabiliteit.

Hieraan zijn weer gekoppeld:

- garantie van een minimum inkomen;
- prijs- en loonbeheersing;
- zware vermogensbelasting.

Plato stelt nu geen specifieke eisen aan de staatsvorm. In de gedachte van Plato vormen man en erfgoed één vaste eenheid. Morrow [23] heeft berekend dat een staat volgens Plato ca 10.000 mannelijke bewoners op een totale burgerij van 40 - 50.000 zielen moet bevatten. Iedere staat heeft ca 5000 kavels grond. De oudste zoon erft het land, de dochters worden uitgehuwelijkt. De overbodige zonen worden uitbesteed bij kinderloze echtparen of gedwongen te emigreren. Het bezit van goud en zilver is

verboden evenals het lenen van geld tegen interest [24]. Het natuurlijke doel is de zorg voor ziel en lichaam, voor het totale welzijn en geluk. Plato wil nu niet meer alle welvaartsverschillen uitsluiten. Hij schijnt gevoelig te zijn geworden voor de betekenis (de economische functie) van bescheiden welvaartsverschillen. Hij stelt nu met nadruk dat de mensen in een staat niet gelijk zijn. Ze hebben verschillende kwaliteiten, talenten, vaardigheden, ijver en arbeidsinzet. De maatschappelijke ongelijkheid bestaat uit een proportionele ongelijkheid in combinatie met meer rechten en meer lasten.

De ondergrens, het bestaansminimum, wordt verkregen door het door het lot toegewezen stuk grond. Als men wil werken zal men niet van honger sterven. De waarde van de particuliere kavel is een eenheidsmaat. Het maximum bezit is het viervoudige van de eenheidskavel. Zou iemand nog meer verwerven omdat hij bijvoorbeeld een schat heeft ontdekt, een schenking heeft ontvangen of een winstgevende zaak heeft gedaan dan zal hij:

"het overschot aan de staat en de goden, als beschermers van de staat, schenken en aldus geëerd zijn en ongestraft blijven [25].

Plato is ook een voorstander van staatstoezicht op lonen en prijzen. Hij is van mening dat wettelijk moet worden vastgelegd dat de ondernemer de prijs zo juist mogelijk moet vaststellen. Hij mag niet door bluff de prijs boven de waarde opdrijven. Als vakman kent hij immers de waarde. Plato geeft niet aan wat de inhoud van de prijs van een artikel exact inhoud. Wel is duidelijk dat de ondernemerswinst beperkt moet blijven. Hiermee voorkomt men dat de "overwinst" aan de staat of aan de goden gegeven moet worden.

Aristoteles

Aristoteles is gedurende 20 jaar een leerling en medewerker van Plato geweest. Hij was dus goed op de hoogte van de ideeën van Plato. In het algemeen kan gesteld worden dat Aristoteles, meer dan Plato, een empirisch onderzoeker is geweest. In zijn *Metaphysica* maakt Aristoteles een onderscheid in drie categorieën. Tot de eerste categorie worden de "hoogste zijnden" (universalia), wiskundige verhoudingen en de eigenschappen van de natuur, zowel de dode als de levende, beschouwd. In de tweede categorie houdt men zich bezig met het menselijk handelen. In de derde categorie maakt men dingen en past men kennis toe. Aristoteles' denken ten aanzien van de *Metaphysica* kan als volgt schematisch weergegeven worden [26]:

SYSTEM DER WISSENSCHAFTEN

1. Theoretische Philosophie (Lehre vom Sein)
 - a) Metaphysik = Theologie
 - b) Mathematik (Arithmetik, Geometrie, Astronomie, Musik)
 - c) Physik (Lehre von der Natur)

2. Praktische Philosophie (Lehre vom Handeln)
 - a) Politik (Ordnung des Staates)
 - b) Oekonomik (Ordnung der kleinen Gemeinschaften, insbesondere der Hausgemein-schaft)
 - c) Ethik (Verhalten des einzelnen)

3. Poietische Philosophie (Lehre vom Schaffen)
 - a) Dichtkunst
 - b) Bildende Künste
 - c) Artes illiberales (werkschaffende Verfahren)

Aristoteles deelt de economie in de tweede categorie, die van het handelen, in. Aristoteles stelt niet zoals Plato dat de economie de kunst is om welzijn te verwerven maar hij stelt dat 'oikonomikè' of 'oikonomia' de kunst is om rijkdom te vergaren [27].

Vermoedelijk 10 jaar na zijn "Ethica Nicomachea" schrijft Aristoteles een tweede boek de "Politica". Hij behandelt in dit boek dezelfde materie als Plato in zijn "Nomoi". In zijn "Ethica Nicomachea" behandelt Aristoteles ook economische problemen. Hij bekritiseert het voorstel om alle goederen gemeenschappelijk te bezitten. Aristoteles voert hier tegen onder andere aan dat er dan bij de verdeling ruzie zal kunnen ontstaan omdat diegenen die zeer hard gewerkt hebben ook een groter deel van de opbrengst zullen verlangen. Als ieder zijn eigen grond bewerkt, is er geen verde-lingsprobleem. Bovendien zal de productie hoger zijn [28]. Aristoteles is van mening dat menselijk geluk uitsluitend in de staat te vinden is. Om dit te kunnen begrijpen moet men terug naar de componenten, de huishoudingen of bedrijven. Om deze te begrijpen moet men terug naar hun onderdelen, de mensen en hun bezittingen, die weer in soorten verdeeld worden. Zo zijn de kleinste delen van een huishouding de volgende drie paren:

meester	-	slaaf
echtgenoot	-	vrouw
vader	-	kinderen

Daarnaast is er nog een vierde element dat door sommigen als het belangrijkste van de huishouding gezien wordt, de chrèmatistikè, de bezitsverwerving [29]. Bij zijn analyse maakt Aristoteles zowel van de analytische als van de synthetische methode gebruik. Hij blijft niet bij de delen staan maar relateert telkens hoe zij qua inhoud

bepaald worden door hun plaats en functie in het geheel. Hij krijgt hierdoor niet alleen inzicht in de mechanismen zoals die werken maar ook in de factoren die ten aanzien van die mechanismen, abstract gezien, exogeen zijn. Aristoteles gebruikt niet alleen voor de endogene maar ook voor de endogene en exogene factoren samen de begrippen "van nature", "natuurlijk" of "natuurwetmatig". Wanneer Aristoteles stelt dat een onbeperkt streven naar geld en goed en ongebreidelde kapitaalaccumulatie onnatuurlijk is, betekent dit niet alleen een normatieve veroordeling, maar ook dat deze dingen nauwelijks voorkomen, dat het afwijkingen zijn. Het betekent ook, uitzonderingen daar gelaten, dat de mens zich in zijn welvaartsstreven zal moeten matigen. In zijn "Ethica" heeft Aristoteles een analyse gegeven van individuen en hun gedrag.

In de "Politica" gaat het over min of meer ingewikkelde groeperingen en het daarbij behorende min of meer ingewikkeld collectief gedrag. Elementaire groeperingen ontstaan ten behoeve van de voorziening van het dagelijks brood. Voor een wat verder strekkende bevrediging van de behoeften ontstaan stamverbanden of voegen gezinnen zich samen. Doch ook deze kunnen zichzelf nog niet volledig bedruipen. De volledige autarkie wordt pas bereikt in het staatsverband, waarnaar alle individuen en huishoudens dan ook "van nature" streven. De staat heeft een prioriteit over het huishouden en de individuen, omdat het geheel meer is dan de delen. Buiten het staatsverband is een huishouden tot onvruchtbaarheid en ondergang gedoemd. Bij de bespreking van het huishouden, de oikonomia, gaat Aristoteles van een fundamentele menselijke ongelijkheid uit [30]. Hij acht dit een natuurlijke zaak die in het verlengde ligt van de levende natuur. Volgens zijn inzichten is het economisch proces, opgevat als arbeids- en productieproces, voor een groot deel een functie van de machtsverhoudingen tussen mensen. Strijd en oorlogvoering ziet hij als natuurlijk, normaal en onvermijdelijk en daarom als een geoorloofde manier om in het levensonderhoud te voorzien. Voor zover nodig jaagt en rooft de mens en maakt hij soortgenoten aan zich dienstbaar. Er mag echter niet meer verworven worden dan men nodig heeft, kan gebruiken, kan bewaren of kan benutten voor ruil. Men neemt bij deze activiteiten een limiet in acht. Er is een grens zoals ook in de andere kunsten [31]. Een bedrijfsvoerder die zijn vak verstaat overschrijdt deze grens niet. Het leven, de natuur houden maat. De mensen houden als natuurwezens eveneens maat, tenzij zij degenereren. Het maatloze en onbeheerste is karakteristiek voor onnatuurlijke uitzonderingen op de regel.

Wanneer men bij bezitsverwerving de grens van het noodzakelijke overschrijdt, slaat men zichzelf in de boeien van het eindeloze en onverzadigbare en verspeelt men zijn geluk en vrijheid.

Bij goederen maakt Aristoteles een onderscheid in gebruikswaarde en ruilwaarde. Door het ontstaan van geld scheidt men de mogelijkheid om goederen die anders niet of nauwelijks bewaard kunnen worden omdat ze niet houdbaar zijn toch te sparen door middel van hun remplaçant, het geld. Daardoor kan de mens de imperatief van de natuur, het maat houden, naast zich neerleggen en zich gaan toeleggen op de techniek van maatoverschrijding, de kapitaalaccumulatie ten koste van het natuurlijk evenwicht in de natuur en maatschappij [32]. Mensen zoeken volgens Aristoteles welvaart en welzijn. Daartoe kan goud een middel zijn. Wordt dit middel einddoel van het streven dan is het met "het goede leven" gedaan, dan verandert de maat, en daarmee

het geluk, in het tegendeel. De handel mag geen doel op zich worden. Gaat men handel drijven om meer geld te verwerven dan is men volgens Aristoteles niet meer met productieve maar met destructieve handel bezig. Deze handel, al brengt ze nog zo veel geld in het laatje, is uitermate oneconomisch, omdat zij buiten alle vereiste proporties is. Geldzuchtigen zetten het gehele leven op zijn kop en verwisselen doel en middel, tot hun ongeluk. Volgens Aristoteles is economie primair een verstandige levensinrichting, het inperken van in zwang gekomen nodeloze en onverzadigbare behoeften en daardoor het bereiken van meer voldoening en vreugde [33].

In zijn ideale stad onderscheidt Aristoteles twee pleinen, die beiden met de term "agora" aangeduid worden. Het ene plein is tussen tempels en gymnasia gelegen. Het is de ontmoetingsplaats voor het hogere en eigenlijke economische leven, het centrum voor kunst, theater, feesten, gesprekken etc. De andere "agora" is de markt voor het kopen en verkopen van goederen die van overzee of vanuit de omgeving aangevoerd worden en waar de noodzakelijke handel plaats vindt. De hoger gelegen "agora" is de plaats waar men van het leven geniet. De lager gelegen "agora" is voor de noodzakelijke handel [34].

Een speciale vorm van onnatuurlijke geldzucht is het trekken van rente, het zichzelf laten reproduceren van geld. Aristoteles merkt hier over op:

"Very much disliked also is the practice of charging interest; and the dislike is fully justified, for the gain arises out of currency itself, not as a product of that for which currency was provided. Currency was intended to be a mean of exchange, where as interest represents an increase in the currency itself. Hence its name "Tokos"¹, for each animal produces its like, and interest is currency born of currency. And so of alle types of business this is the most contrary to nature." [35]

Bij Aristoteles kritiek tegen het trekken van rente speelt wellicht de historische ervaring van het Atheense volk een rol die in het verleden door schuldenlast en borgtocht in diepe ellende terecht kwam en door enkele steeds rijker wordende rentetrekkers, de oligarchen, onderdrukt werd. De legendarische Solon heeft in 594 voor Christus met harde hand verandering in deze situatie gebracht en wettelijk alle schulden laten kwijtschelden en de grond herverdeeld [36]. Aristoteles wijst gemeenschappelijk bezit af omdat de praktijk bewijst dat dit nimmer operationaliseerbaar is. Gemeenschappelijk bezit werkt niet en is niet effectief. Steeds geldt de wet: Hoe groter het aantal eigenaars, des te minder de zorg voor het gemeenschappelijk bezit [37]. Ten aanzien van de wenselijkheid het territorium en de bevolkingsoogte aan elkaar te relateren en de bevolking zo veel mogelijk te stabiliseren sluit Aristoteles zich aan bij de visie van Plato. Aristoteles stelt ook dat het nationaal inkomen voldoende moet zijn voor de primaire levensbehoeften en voor de verdediging van de staat maar niet zo hoog dat naburige volken er een oorlog voor over hebben om de rijkdom te veroveren.

¹ Tokos = kroost.

Vermeldenswaardig is dat er onder de eerste drie koningen van Ptolemaeën, die in de derde eeuw vóór Christus in Egypte leefden een uiterst ingewikkeld systeem van geleide economie ontwikkeld is [38]. Het economische doel was maximale winst en aanwending van alle hulpbronnen van het land ten dienste van de staat. Het vrije spel van de maatschappelijke krachten alsmede particulier initiatief was vrijwel onmogelijk. Bijna alle sectoren van het leven werden geregeld via het bureaucratische bestuursapparaat. Iedereen was verplicht eerst voor de staat te werken, overeenkomstig het plan dat door de regering was vastgesteld. Zowel de kleine als de grotere werkplaatsen werden met behulp van monopolisatie in de geleide economie opgenomen. Alleen ondernemers die opdrachten hadden en onder toezicht van de staat stonden, mochten de ter beschikking gestelde grondstoffen verwerken. De regeringsvertegenwoordigers hadden volledige volmachten over arbeiders en produktiemiddelen. De vervaardigde produkten werden uitsluitend verhandeld door kooplieden die voorzien waren van een vergunning die zij bij de overheid hadden gekocht. De prijzen en de omvang van de produkten lagen vast. De olijfolieprijzen werden bijvoorbeeld extreem hoog gehouden, terwijl er een verbod was op de import van olijfolie. Op die manier verzekerde de staat zich van een belangrijke bron van inkomsten. Bovendien werd er bij de bevolking nog een speciale belasting geïnd voor het recht om de gemonopoliseerde olijfolie te mogen gebruiken.

De Romeinen

De ontwikkeling van het vroege Italië heeft onder invloed van de Grieken gestaan, die vanaf de achtste eeuw voor Christus op Sicilië en in Zuid Italië kolonies hebben gesticht. In de vierde eeuw voor Christus maakte het agrarisch gestructureerde Rome dezelfde crisis door als Athene in de zevende eeuw vóór Christus. Het kwam wel is waar niet tot kwijtschelding van schulden, zoals in Athene door Solon, maar wel mocht de betaalde rente van de schuld afgetrokken worden. Door de hoge rentestand kwam dat in de meeste gevallen op het zelfde neer. Het is niet geheel zeker of het voorstel dat burgers niet meer dan 500 iugera (ca. 125 ha) grond mogen bezitten ook uit dezelfde tijd stamt. Ambacht en nijverheid kwamen in het begin slechts langzaam tot ontwikkeling. Pas toen Rome het gemunte geld invoerde werd de achterstand ten opzichte van de Grieken weggewerkt.

De uitbreiding van de Romeinse heerschappij is niet gepaard gegaan met een structurele verbetering van het leven van de boerenstand. In tegendeel, kapitaalkrachtige burgers, maar ook ridders verwierven grote stukken grond tegen een zeer lage prijs. Ook werd de grond met stilzwijgende toestemming van de overheid zonder grondrechten in bezit genomen. De grootgrondbezitters rationaliseerden de bedrijfsvoering en specialiseerden zich op de winstgevende olijven- en wijnbouw. De kapitaalarme kleine boeren moesten zich beperken tot het verbouwen van graan. Door de goedkope import van graan was dit voor de kleine boeren een weinig winstgevende activiteit [39]. De zwakke structuur van de boerenstand, het gebrek aan kapitaal en de vele verwoestingen hadden tot gevolg dat de boeren verder verarmden en in schul-

den raakten. De boerenstand werd echter niet in zijn totaliteit vernietigd. De aantrekkingskracht van de wereldstad Rome heeft, naast de financiële zorgen, ertoe bijgedragen dat er een grote trek van het platte land naar Rome tot stand kwam. De boerderijen kwamen meestal in handen van de grootgrondbezitters, omdat zij veelal de crediteuren van de in schulden geraakte boeren waren.

Niettegenstaande deze situatie werd de landbouwer hoger geacht dan de koopman of de geldschieder. De slechte naam van de geldschieders was gebaseerd op het feit dat de meeste geldschieders zich niet aan het officiële rentepercentage hielden. De eerste eeuw vóór Christus was de officiële rente 12 %. Niettegenstaande dit officiële rentepercentage werden er toch grote bedragen, ook door steden, tegen veel hogere rentepercentages geleend. Er zijn gevallen bekend van 48 % rente en meer [40].

Naar Romeinse maatstaven was het alleen in de landbouw mogelijk op een nette manier rijkdom te verwerven. Cato Maior (234-149 voor Christus) schrijft in het voorwoord van zijn handboek voor agrarische bedrijfsvoering dat hij eigenlijk liever koopman of geldschieder zou zijn geworden, omdat er op die manier gemakkelijker geld te verdienen was. Maar hij had de voorkeur gegeven aan het werk van de landman boven de riskante en oneerbare bezigheden van de koopman of geldschieder [41]. Het profijt van de landman was het zekerst en het werd het meest rechtschapen geacht. Cato wijst erop dat de rentabiliteit in de landbouw naar zijn oordeel verhoogd kon worden door rationele arbeidsmethoden, het drukken van de onkosten en door de productie te richten op de best mogelijke afzetmarkten. Met gespecialiseerde middelgrote intensief geëxploiteerde bedrijven zouden hoge rendementen te bereiken zijn. De arbeidersorganisatie was op slavenarbeid gebaseerd. Slaven onderscheidde zich op twee manieren van andere bezittingen. Finley merkt hier over op:

"The slave was unique as property: first, slave woman could and did produce children sired by free men; second, slaves are human in the eyes of the gods, at least to the extent that their murder required some form of purification and they were themselves involved in ritual acts, such as baptism." [42]

Met de aanschaf van slaven was een aanzienlijke kapitaal gemoeid. Als slaven niet werken, brengt het kapitaal geen rente op. Naar de mening van Cato was het economisch voordelig slaven zo hard en zo lang mogelijk te laten werken en door nieuwe te vervangen als zij zich doodgewerkt hadden. Zelfs op feestdagen, bij slecht weer en in de winter moest het werk doorgaan. Tegenover dergelijke rationeel opgezette bedrijven moesten de kapitaalarme, conservatieve en in het oude spoor voortgaande boerenstand het natuurlijk afleggen.

Ook in andere sectoren van de antieke economie ontstond een soortgelijk kapitalistisch denken. In de ambachtelijke productie was de economische voorsprong van de "fabrieken" tegenover het handwerk niet zo groot als in de agrarische sector. De fabrieken produceerden niet zoveel goedkoper dat de prijzen van de kleine handwerker al te onvoordelig werden en de "industrieëlen" de beschikking kregen over aanzienlijke middelen om reclame te maken en de behoefte te stimuleren. Hierin is in de eerste

eeuw na Christus verandering gekomen en nam het belang van de "fabrieken" toe [43].

Er was in het Romeinse Rijk een uitstekend wegennet. De handel werd hierdoor, mede door het ontbreken van tolgrenzen, zeer gestimuleerd. De consequentie hiervan was dat het zwaartepunt zich van Rome en Italië naar de provincies verplaatste. Aan het eind van de eerste eeuw begonnen zich de eerste symptomen van een crisis aan te kondigen. Verstoringen en wezenlijke vermindering van afzetgebied leidde tot sluiting of verplaatsing van fabrieken. De bedrijven die zich op de vervaardiging van luxe artikelen hadden gespecialiseerd konden op korte termijn grote omzetten bereiken en tijdelijk monopolieposities verwerven. Het ontbreken van wettelijke bescherming van het recht op een model en van octrooibescherming leidde ertoe dat plaatselijke ondernemers de produkten van de leidende fabrieken gingen namaken. Hierdoor werden de grote bedrijven onrendabel. De kleine werkplaatsen van de handwerklieden in de steden en op de landgoederen waren beter tegen de crisis bestand en bevredigden de regionale behoeften.

Columella [44], die midden 1e eeuw na Christus leefde, wijst er op dat in zijn tijd de economische intenties van de grootgrondbezitters steeds minder gericht waren op verhoging van de agrarische produktie door intensieve bebouwing en steeds meer op uitbreiding van hun bezit en het moeiteloos incasseren van een veilige rente. Deze renteniersmentaliteit was een belangrijke oorzaak voor de golf van vrijlating van slaven in de keizertijd. In werkelijkheid ontstond hierdoor op het platte land een andere geraffineerde vorm van slavernij. Integenstelling tot de slaven in de steden, die werkzaam waren in de sectoren handel en ambacht en die snel vrijgelaten werden, bleef men er in de landbouw vaak nog ongeschoold slavenpersoneel op na houden. De vaak slechte en onrendabele bedrijfsvoering van de kleine pachters had noodlottige gevolgen voor de landbouw als geheel. Columella zag dit gevaar en raadde de landheren aan strenger op de arbeidsprestaties te letten en stipte betaling van de pacht te eisen, aangezien het land bij zorgvuldige exploitatie vanzelf winst oplevert.

In het begin van de tweede eeuw ondervonden de zelfstandige werkplaatsen in de steden een aanzienlijk concurrentie van de werkplaatsen die op de grote landgoederen gevestigd waren en die in hun groeiend verlangen naar autarkie de belangrijkste klanten aan de stedelijke markt onttrokken.

Rond het midden van de tweede eeuw was in Rome in bijna alle economische sectoren de macht van het kapitaal sterk toegenomen. Het kapitaal was toen hoofdzakelijk in handen van de ridders. Alleen zij konden het kapitaal nodig voor grote bouwprojecten, voor de bouw van "fabrieken", voor de exploitatie van mijnen etc. beschikbaar stellen. De financieringsmaatschappijen die door de ridders in die tijd zijn opgericht hebben zeker bijgedragen tot een rationalisering van de economie. Het bereiken van een zo hoog mogelijke winst was het voornaamste doel. Er werd op geen enkele wijze met sociale belangen rekening gehouden.

De eenvoudige plattelandsbevolking maakte een groot deel van de totale bevolking uit. Sociaal gezien stonden zij aanmerkelijk lager dan het stedelijke plebs. Economisch gezien was het hun taak de steden, tegen minimale prijzen, van voedsel te voorzien en voor de landheren "rentes" op te brengen. De dorpen waren te arm om hun positie te kunnen verbeteren.

De onproductieve renteniersmentaliteit van grote groepen van de leidende bovenlaag, alsmede het feit dat zij hun vermogen investeerden ter verfraaiing van de steden en in het onderhouden van de massa, werkte de economische crisis in de hand. De steden werden meer en meer consumptie- in plaats van productiecentra, terwijl de landbouw van zijn laatste krachten werd beroofd. Als gevolg hiervan trad er economische verstarring op. Men was niet meer bereid tot economische en technische vernieuwingen. De afnemende bereidheid initiatieven te ontplooiën oefende een negatieve invloed uit op de arbeidsmoraal. Monetaire manipulaties veroorzaakten een sterke inflatie wat tot een verdere achteruitgang van de handel leidde. Lonen en salarissen hielden geen gelijke tred met de prijsontwikkelingen, vooral de op loonarbeid aangewezen bevolking werd hierdoor sterk getroffen. Men begon het oude geld op te potten en de nieuwe minderwaardige munten te weigeren. De bevolking verloor het vertrouwen in de stabiliteit van het geld en daarmee het vertrouwen in de overheid als borg voor de waarde ervan [45]. Hoe slechter de economische situatie werd des te meer was de regering genoodzaakt over te gaan tot uitgifte van grote kavels bouwland en het verpachten van niet rendabele domeinen aan kapitaalkrachtige grootpachters [46]. Dit heeft tot het ontstaan van de grote Latifundia in de laat Romeinse tijd geleid. Evenals in de stad moest ook op het platteland de hogere klasse borg staan voor de betaling van de belastingen aan de overheid. Het was dan ook billijk dat de welgestelden van hun kant bij de arbeidende bevolking de leveranties mochten innen waarvoor zij tegenover de staat verantwoordelijk waren. Op grond van deze overwegingen werd de gedwongen binding van de pachter met zijn grond ingevoerd, al ontbrak hiervoor een wettelijke regeling [47].

Samenvatting

In het oude Griekenland leefden de boeren in een soort feodale afhankelijkheid. De paleizen en tempels waren centra voor de ruilhandel.

Hesiodus, die omstreeks 700 voor Christus leefde, stelde dat arbeid de primaire welvaartsfactor is. Arbeid is volgens hem de weg naar de ware deugdzaamheid. Hij pleitte voor "maat houden". Maar hij is in werkelijkheid sceptisch over dit maat houden, omdat de praktijk is dat de zwakkeren door de sterkeren uitgebuit worden.

Xenophon, die omstreeks 425 voor Christus geboren is, heeft het begrip economie als praktische huishoudkunde geïntroduceerd. Oikos omvat alle bezittingen, niet alleen alles wat nuttig is voor de eigenaar, maar ook de goederen die voor ruil in aanmerking komen. Xenophon is een voorstander voor vrije handel.

Plato, die in dezelfde tijd als Xenophon leefde, ziet de economie als een normatieve wetenschap. Voor hem is economie, staatshuishoudkunde.

De levensbeschouwing van Plato en Aristoteles, op het gebied van ons onderzoek, kan aan de hand van de volgende uitspraken op het kritische niveau weergegeven worden:

- zij gaan uit van een onbelemmerde invloed en doorwerking van de kennis van het goede;
- er is geen scheiding tussen het profane en het sacrale leven;
- de hoogste menselijke deugd is het goddelijk element in zijn natuur te versterken;
- de normatieve economie moet ingebed zijn in een maatschappij structuur waarin het goede element het slechte overheerst;
- het universele principe van de economie is "maat houden";
- strijd en oorlogvoering is natuurlijk en normaal om in het levensonderhoud te voorzien. Men mag echter niet meer verwerven dan men nodig heeft;
- de maatschappij moet niet gericht zijn op welvaart. Maat houden, soberheid moet nagestreefd worden, anders krijg je een onnatuurlijke situatie;
- grote welvaartsverschillen zijn niet acceptabel;
- de maatschappij is gericht op fundamentele ongelijkheid. Slaven zijn voor "onvrijheid" geboren;
- grootgrondbezit wordt verworpen;
- het vragen van rente is onacceptabel.

Enige uitspraken op institutioneel niveau zijn:

- de ondernemerswinst moet beperkt blijven.
- het bezit mag maximaal vier maal de eenheidskavel zijn.
- de baatzuchtige commercie moet in toom gehouden worden.
- de staat zou toezicht op het loon- en prijsbeleid moeten houden.

Bij de Ptolemaeën heeft zich, na Alexander de Grote, een ingewikkeld systeem van geleide economie ontwikkeld dat sterke controle op de te produceren hoeveelheden en de prijzen uitoefende.

In het vroege Italië heeft de economie onder sterke griekse invloed gestaan. De aantrekkingskracht van de wereldstad Rome heeft de grote trek van het platte land naar deze stad bevorderd. De boerderijen kwamen in handen van de geldschieters, de grootgrondbezitters. Volgens Romeinse maatstaven was alleen met landbouw op een nette manier rijkdom te verwerven. In de tweede eeuw van onze jaartelling nam de macht van het kapitaal nog verder toe. Deze macht was in hoofdzaak in handen van de ridders. Er werd naar een zo hoog mogelijke winst gestreefd zonder met enig sociaal belang rekening te houden. De grootgrondbezitters gingen zich steeds minder op produktiviteitsverhoging en steeds meer op het moeiteloos incasseren van een veilige rente richten. Door deze onproductieve renteniersmentaliteit ging de handel achteruit. Lonen en prijzen hielden geen gelijke tred met de prijsontwikkelingen. Dit leidde snel tot pacht Schuld en versterkte de positie van de grootgrondbezitter nog verder.

Literatuurverwijzingen

- [1] R.R. Palmer A history of the modern world.
New York, 1961, pag. 3.
- [2] F. Matz Minoan civilization, maturity and zenith.
Cambridge, 1962, pag. 21.
- [3] R. Heilbroner De ontwikkeling van de economische
samenleving.
Utrecht, 1977, pag. 38.
- [4] W.G. Forrest The Emergence of Greek Democracy.
London, 1966, pag. 70.
- [5] D. Wender Hesiod an Theognis.
Penguin Books, 1973, pag. 19 e.v.
- [6] D. Wender Hesiod and Theognis.
Penguin Books, 1973, pag. 65.
- [7] W.G. Forrest The Emergence of Greek Democracy.
London, 1966, pag. 60.
- [8] D. Wender Hesiod and Theognis.
Penguin Books, 1973, pag. 68.
- [9] E.C. Marchant Xenophon Memorabilia and Oeonomi-
cus.
London, 1923, The loeb classical libra-
ry.
- [10] W.K.C. Guthrie A history of Greek philosophy. 1975,
Vol.III, The fifth century Enlightenment,
pag. 335.
- [11] H.G. Liddell e.a. Greek English Lexicon.
Oxford, 1953 k-1204.
- [12] E.C. Marchant Xenophon, Scripta minora.
London, 1946, The loeb classical libra-
ry, pag. 199 e.v.

- [13] E.C. Marchant Xenophon, Scripta minora.
London, 1946, The loeb classical library, pag. 207.
- [14] H. Berve Bloeitijd der Griekse beschaving.
Utrecht 1961 pag. 88.
- [15] V. Ehrenberg Aristophanes und das Volk von Athen.
Zürich, 1968 pag. 89.
- [16] V. Ehrenberg Aristophanes und das Volk von Athen.
Zürich, 1968 pag. 124.
- [17] D. Whitehead The ideology of the athenian metic.
Cambridge, 1977, pag. 6 e.v.
- [18] J. Vogt Sklaverei und Humanitaet.
Wiesbaden, 1965, pag. 1 e.v.
- [19] J. Melles Het huys van leeninge.
's Gravenhage, 1950, pag. 2.
- [20] R. Pöhlmann Geschichte der sozialen Frage und des
sozialismus in der antiken Welt.
München, 1925, Bd. 1, pag. 164 e.v.
- [21] J.N. Keynes The scope and method of political economy.
New York, 1963, pag. 34-35.
- [22] X. de Win Plato, Verzameld werk.
Antwerpen, 1978, deel: Politeia.
- [23] G.R. Morrow Plato's Cretan City; a historical interpretation of the Laws.
Princeton, 1960. pag. 128 e.v.
- [24] X. de Win Plato, Verzameld werk.
Antwerpen, 1978, deel: Nomoi, 742c.
- [25] X. de Win Plato, Verzameld werk.
Antwerpen, 1978, deel: Nomoi, 744d.
- [26] H. Staudinger e.a. Chance und Risiko der Gegenwart.
Paderborn, 1976, pag. 30.

- [27] R.W. Thuijs Ethica Nicomachea, (nederlandse vertaling) klassieke galery nr. 84. Antwerpen, 1954, 1094a6-9.
- [28] G. Vandewalle De geschiedenis van het economisch denken. Deventer, 1976, pag. 3.
- [29] T.A. Sinclair Aristotle, the politics. Peguin Books, 1981, 1253 pag. 62 e.v.
- [30] T.A. Sinclair Aristotle, the politics. Peguin Books, 1982, pag. 66.
- [31] T.A. Sinclair Aristotle, the politics. Peguin Books, 1982, 1256 b26, pag 79.
- [32] T.A. Sinclair Aristotle, the politics. Peguin Books, 1982, 1256 b40 - 57 b25, pag. 80 e.v.
- [33] T.A. Sinclair Aristotle, the politics. Peguin Books, 1982, 1257 b40 - 58 a14, pag. 85.
- [34] T.A. Sinclair Aristotle, the politics. Peguin Books, 1982, 1331 b4, pag. 425.
- [35] T.A. Sinclair Aristotle, the politics. Peguin Books, 1982, 1258 a38, pag. 87.
- [36] B.J. Gordon Economic analysis before Adam Smith. London, 1975, pag. 7.
- [37] T.A. Sinclair Aristotle, the politics. Peguin Books, 1982, 1261 b32, pag. 108.
- [38] N. Brockmeyer Sociaal-economische geschiedenis van de oudheid. Bussum, 1975, pag. 69 e.v.

- [39] N. Brockmeyer Sociaal-economische geschiedenis van de oudheid.
Bussum, 1975, pag. 99.
- [40] D.C. v.d. Poel Hoofdpijnen der economische en sociale geschiedenis.
Utrecht, 1952, pag. 206.
- [41] N. Brockmeyer Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des Römischen Reiches.
(diss.) Bochum, 1968, pag. 72 e.v.
- [42] M.I. Finley The ancient economy.
London, 1975, pag. 62.
- [43] F. Kiechle Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im Römischen Reich.
Wiesbaden, 1969, pag. 110 e.v.
- [44] N. Brockmeyer Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des Römischen Reiches.
(diss.) Bochum, 1968, pag. 137 e.v.
- [45] A.H.M. Jones The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History.
Oxford, 1974, pag. 187 e.v.
- [46] N. Brockmeyer Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des Römischen Reiches.
(diss.) Bochum, 1968, pag. 267 e.v.
- [47] M. Rostovtzeff Studien zur Geschichte des Römischen Kolonats.
Herdr. Darmstadt, 1970, pag. 388 e.v.

De maatschappelijke en economische visie van

De Westeuropese middeleeuwen

Inleiding

Het middeleeuws Europa is op de ruïne van het Romeinse Rijk tot stand gekomen. Reeds in de 2e eeuw begonnen destructieve krachten de Romeinse beschaving uit te hollen. Deze ontwikkelingen werden dramatisch versneld door de invasie van de barbaren in de 5e eeuw. Enerzijds erfde de middeleeuwse wereld van Rome de neiging zich in zich zelf op te sluiten. Anderzijds is het Christendom een religie met een universele roeping. Dit dualisme heeft tot gevolg gehad, dat het Westen circa tien eeuwen nodig heeft gehad om van gesloten agrarische gemeenschappen tot open stedelijke samenlevingen uit te groeien [1]. Aan het begin van de 5e eeuw was de militaire, bestuurlijke en de economische organisatie van het Romeinse Rijk in elkaar gestort. De handel tussen de provincies, die hoofdzakelijk uit agrarische en ambachtelijke produkten bestond zoals olijfolie uit de Middellandse zeeprovincies, glaswerk uit de Rijnstreek en aardewerk uit Gallië, raakte in verval. In het als een eenheid opgezette Romeinse Rijk groeide een diepe kloof tussen het Westen en het Oosten. Ook raakten de verschillende delen van het Westromeinse Rijk steeds meer van elkaar geïsoleerd. Aan het einde van de 5e eeuw was het economisch netwerk vernietigd en waren de handelroutes in onbruik geraakt. De afbraak, werd door een natuurramp (de pest) voltooid. Door de massasterften ging ook veel technische kennis verloren. Er bleek niemand meer te zijn die wist hoe men stenen moest houwen, vervoeren en bewerken. Hout werd het voornaamste materiaal. In de 7e eeuw was de glasindustrie in Rijnland nagenoeg verdwenen. Alleen in de omgeving van Keulen werd nog grof glaswerk gemaakt [2].

De Karolingische Renaissance

De wedergeboorte van het Westen begon met de Karolingische Renaissance waarop de monetaire en de "grote" Renaissance volgden [3]. De Karolingische Renaissance was in de eerste plaats een economische Renaissance. De opbloei was beperkt, oppervlakkig en kwetsbaar. De invallen van de Noormannen, de Hongaren en de Saracenen in de 9e en het begin van de 10e eeuw hebben de wedergeboorte van het Westen met zeker twee eeuwen vertraagd. De noordelijke streken zijn door deze invallen minder getroffen dan het zuidelijk deel van het Karolingische Rijk. Zo waren in die tijd de havens van Quentovic (Etaples) aan het Nauw van Calais en Dorestad (Wijk bij Duurstede) druk bezochte havens. Friese binnenschepen bevoeren de Schelde, de Rijn en de Maas. De opleving van de Nederlandse handel blijkt uit het feit dat de 8e en de 9e eeuw gouden eeuwen voor de Friese lakenhandelaren waren. Aan het einde van

de 9e eeuw zijn Quentovic en Dorestad zodanig door de Noormannen geplunderd en verwoest dat deze steden de verwoesting nooit meer te boven zijn gekomen. Na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk bleef in eerste instantie de door keizer Constantijn ingevoerde internationale munteenheid behouden.

Met het verdwijnen van de handel verdween ook het goud uit West-Europa en doet dan gedurende vele eeuwen geen dienst meer als waardemeter en ruilmiddel. Pepijn de Korte voert tijdens zijn regering het zilveren muntstelsel in. Onder Karel de Grote krijgt het zilveren muntstelsel zijn definitieve vorm.

De feodale klassenmaatschappij

De periode vanaf de eerste eeuwen van onze jaartelling tot de Renaissance wordt gekenmerkt door de macht die de Kerk had veroverd, zowel op maatschappelijk als op wetenschappelijk gebied. Zo bezaten de geestelijken tot omstreeks de 15e eeuw het feitelijk monopolie op het terrein van de filosofie. De Kerk kon hierdoor een nauw verband leggen tussen de filosofische denkbeelden en de politieke en sociale verhoudingen. Het tijdperk van 400 tot 1400 na Christus kan in twee perioden verdeeld worden. In de eerste periode, die tot ongeveer de 12e eeuw duurde werd de katholieke filosofie beheerst door de ideeën van Augustinus. De tweede periode vindt haar hoogtepunt in Thomas van Aquino (1225-1274) [4]. "De stad Gods" van Augustinus (354-430) is van grote betekenis geweest voor de maatschappelijke verhoudingen tot de 12e eeuw. Augustinus schreef zijn "Civitate Dei", opgezet als apologie van het christelijk geloof, op verzoek van zijn vriend de tribuun en notarius Marcellinus [5]. Augustinus beschrijft de geschiedenis als een worsteling tussen het rijk of de stad van de mensen en het rijk of de stad van God, tussen Jeruzalem en Babylon. Beide rijken zijn op deze aarde ineengestremgeld en vermengd totdat ze door het laatste oordeel gescheiden zullen worden. Het Babylon is zichtbaar, het Jeruzalem is onzichtbaar. De christen, de Kerk is en blijft tot de jongste dag "vreemdeling" in Babylon [6]. Augustinus betoogt in zijn "De Doctrina Christiana" dat al het menselijk handelen op God gericht moet zijn. Hij stelt:

"Unter all diesen Dingen sind also nur jene zum Genuß bestimmt, die wir als ewig und unveränderlich geschildert haben; alle übrigen Dinge aber hat man nur dazu zu gebrauchen, um zum Genuß jener (ewigen und unveränderlichen) Dinge zu gelangen". [7]

Augustinus heeft een andere gerichtheid dan het theocratisch optimisme van Eusebius van Caesarea (263-339), die met het keizerschap van de christen Constantijn een beginnende realisering van de heilstijd op aarde zag aangebroken.

Op verzoek van Augustinus schrijft Orosius, als aanvulling op "de stad Gods" een verhandeling over de wereldgeschiedenis [8]. Het nieuwe van Orosius is dat hij de geschiedenis vanuit christelijk standpunt én als een geschiedenis van vooruitgang ziet. Dit vooruitgangsgeloof doordrenkt de gehele studie. Voor Orosius zijn, sinds Rome

christelijk geworden is, de tijden van misère voorbij. God leidt nu stapsgewijs de geschiedenis naar een hoger plan, naar meer vrede en geluk [9]. De toekomst zou nog rooskleuriger worden dan het al was. Orosius laat dan ook bewust zijn zesde boek eindigen met de geboorte van Christus. Het zevende boek behandelt de christelijke periode. Goetz merkt in dit verband op:

"Die Thesen eines Umslagens der Ungluecksgeschichte in eine Glueckgeschichte in Christlicher Zeit, die Theorie einer vergleichsweise gluecklichen Gegenwart, die sich bereits in der Struktur der Historien widerspiegelt, bildet das eigentliche und staendig wiederholte Motiv des Werks [10].

Het verschil in visie tussen Orosius en Augustinus is erg groot. Orosius is optimistisch inzake de gang en afloop van de geschiedenis, die zich gestadig ontwikkelt tot het eeuwige Godsrijk. In zijn visie is hij waarschijnlijk beïnvloed door Eusebius van Caesarea. Orosius heeft het middeleeuws ideaal van eenheid en identiteit van kerk en rijk, rijk en kerk sterk gestempeld. Augustinus visie is veel minder optimistisch dan die van Orosius. Voor Augustinus is het christen zijn ten diepste "vreemdeling" zijn in Babylon zoals reeds is opgemerkt.

Orosius daarentegen riep op om mee te werken aan de bouw van het Godsrijk, omdat het bezig is werkelijkheid te worden. Orosius visie heeft bij humanisten als Dante, Petrarca, Melanchton en Flavius Blondus veel waardering gevonden.

Door de Augustiniaanse levensinstelling was de middeleeuwse cultuur niet op veranderingen maar op duurzaamheid gericht. De essentie van de menselijke existentie was niet "worden" maar "zijn", niet veranderen, maar voortbestaan. En dat "zijn" was vooral op weg zijn naar de eeuwigheid [11]. De tijd waar het voor hen op aankwam, was de tijd die men had om het heil te verwerven.

Ten aanzien van bezit wijst Origenes (185-254) er reeds op dat God goederen tijdelijk aan mensen toevertrouwt. God geeft de mensen goederen met de bedoeling dat ze hiermee goed doen. Voor de christen is zijn behoefte de maatstaf voor de hoeveelheid te verwerven goederen. De christen moet er steeds aan denken dat hij slechts een pelgrim op aarde is [12].

Het verlangen naar heil en de angst voor de hel hebben het leven in de middeleeuwen geobsedeerd en de mentaliteit bepaald. Dit is dan ook de reden waarom mensen soms ineens het streven naar rijkdom de rug toekeerden en afstand deden van rijkdom en macht. Het is volgens Le Goff deze mentaliteit geweest die het opeenhopen van rijkdom in de middeleeuwen heeft verhinderd en het ontstaan van de psychologische en materiële voorwaarden nodig voor het kapitalisme in de weg heeft gestaan [13].

In de Karolingische tijd had de maatschappij een agrarisch karakter. De bestaansmogelijkheden van de mensen was afhankelijk van hun betrokkenheid tot de grond. De grond was in handen van een kleine minderheid. In de Karolingische tijd bestond een grondheerlijkheid uit de vronnhof en hoeven. De vronnhoeve was het middelpunt van uitgestrekte landerijen, die de heer in leen of in eigendom had. De vronnhof werd rechtstreeks door de heer geëxploiteerd. Voor de bewerking van de grond werd gebruik gemaakt van verplichte herendiensten. De ambachtslieden waren ook in dienst

van de heer van de vronhoeve. Zij ontvingen geen ander loon dan huisvesting, kleding en kost of een stuk land ter bebouwing [14]. De eigenaars van de hoeven moesten diensten verrichten en waren tevens belastingplichtig [15].

De handel tussen de verschillende delen van Europa was, vanwege de vele gevaren waaraan de reizende handelaar in de onbewoonde gebieden bloot stond, sporadisch. Naarmate de vrede en veiligheid toenam werd ook het uitwisselen van verschillende produkten winstgeverder. De groei van de steden vergemakkelijkte de lokale en regionale ruilhandel. Met de opkomende verspreid liggende markten werd specialisatie rendabel [16]. Er bestond rond de 11e eeuw een wezenlijk verschil tussen de handel in Noord- en in Zuid-Europa. De handelaren in Zuid-Europa hielden zich overwegend bezig met luxe goederen, artikelen die een hoge waarde in verhouding tot hun omvang hadden. Hierbij moet gedacht worden aan kruiden, parfums, ivoor, fijn-textiel en olie. Ze verkregen deze produkten van de moslims door hen timmerhout en metalen produkten te leveren. De handel in Noord-Europa betrof vooral levensmiddelen zoals graan, boter, kaas en vis. Later werd de handel uitgebreid met wijn en wollen- en linnen stoffen.

Tot in de 11e eeuw was er, ook bij de landbouw, een grote achterstand op het gebied van de techniek ten opzichte van het Midden-Oosten en China. De vooruitgang die daarna optrad was meer van kwantitatieve dan van kwalitatieve aard. Men begon gereedschappen, machines en technieken, die al sedert de oudheid bekend waren en zelden werden toegepast, op grote schaal te gebruiken. In dit kader kan de watermolen en de karploeg genoemd worden. Verantwoordelijk voor de technische armoede was niet het gebrek aan technisch vernuft maar de mentaliteit en de sociale structuren in die tijd. Vernieuwing werd als zonde beschouwd omdat hierdoor het economische, sociale en mentale evenwicht in gevaar werd gebracht.

Omstreeks de 11e eeuw ging men in West-Europa ook over op het verbouwen van protainerijke planten. Door de ontwikkeling van de karploeg kon de grond beter bewerkt worden, terwijl het drieslagstelsel het mogelijk maakte de produktiviteit aanzienlijk te verhogen. Ook op militair gebied was er sprake van vernieuwingen. Hierdoor ontstond een nieuwe klasse, de ridders. De ridders identificeerden zich met de grootgrondbezitters, die in staat waren de nieuwe werktuigen en technieken toe te passen en een hogere voedselproduktie te verwezenlijken. Door het feodale stelsel konden de wereldlijke en geestelijke leiding zich meester maken van de overschotten van de landbouwproduktie.

Na de grote pest in 1348 ontstond er een tekort aan arbeidskrachten. Dit had tot gevolg dat de veeteelt meer accent kreeg omdat veeteelt minder arbeidsintensief is. De grote pest heeft ook grote maatschappelijke consequenties gehad. In het verleden heeft de wereld veel hongersnoden gekend. Om dit soort situaties het hoofd te bieden hadden niet alleen de Egyptenaren, maar ook de Romeinen distributie- en opslagsystemen voor graan. Door het ontbreken van een organisatiestructuur kende de middeleeuwen geen distributie- en opslagsystemen voor voedsel. Dit verklaart de vele hongersnoden

die Europa heeft gekend. De hongersnoden teisterden echter hoofdzakelijk de arme bevolking. Toen de grote pest Europa in zijn greep had, constateerde men met verwondering, dat deze ramp iedereen trof, niet alleen de armen, maar ook de rijken. Deze constatering heeft ver reikende maatschappelijke consequenties tot gevolg gehad.

De monetaire Renaissance

De westerse economie was in die tijd een landbouw-economie. De handel werd gekenmerkt door ruilhandel. Dit veranderde met de opkomst van de steden. Steden als Venetië, Pavia, Pisa, Treviso, Vicenza, Ravenna, Cesena, Ancona etc. waren in de 10e eeuw reeds belangrijke handelssteden. Als gevolg van de handel komen niet alleen de steden maar ook de omgeving van de steden tot bloei. De Lombardische vlakte, gelegen tussen de machtige handelscentra Venetië, Pisa en Genua, komt in Italië als eerste tot ontwikkeling. Het land leverde wijn en koren, de steden linnen en wollen weefsels [17]. Het geld, dat nooit helemaal verdwenen was, her kreeg zijn betekenis als waardemeter en als ruilmiddel [18]. Naarmate het gebruik van het geld algemener werd, nam ook de hoeveelheid die in omloop was toe.

Voor de toenemende handel was steeds meer kapitaal nodig. Steeds meer was een deel van het kapitaal van derden afkomstig. Deze derden deelden volledig in het risico. Bekend is de Venetiaanse colleganza, waar één van de partners een groot deel van het kapitaal (meestal $\frac{2}{3}$) inbracht en de ander al het werk deed. De winst werd verdeeld [19].

In de 3e en 4e eeuw hebben kerkvaders als Ambrosius, Hieronymus en Augustinus, uitgaande van uitspraken van Plato, Aristoteles, Cicero, etc. en steunend op teksten uit de Bijbel, het vragen van rente veroordeeld [20]. Gold het renteverbod in eerste instantie vooral voor de geestelijkheid, vrij snel daarna werd het uitgebreid tot de leken. Het kerkelijk "canonieke renteverbod", dat eeuwen lang gegolden heeft, vormde de kern van het middeleeuws economisch denken. Deze wijze van economisch denken, die niet moet worden onderschat, is in de 16e eeuw geheel vastgelopen. Het kerkelijk renteverbod stond namelijk buiten de werkelijkheid van het economisch leven. Het hield geen rekening met het feit, dat rentebetalingen niet verboden kunnen worden zolang ook het tot stand komen van schuldverhoudingen niet voorkomen wordt.

Keizer merkt in dit verband op:

"Men onderkende het grote kwaad van de overvloedige "schuldverhouding", de oorzaak van het verschijnsel, niet. De erkenning van dat kwaad zou ook indruisen tegen vlees en bloed, tegen de macht van de rijke over de arme. Daaraan kwam Aristoteles niet toe en daaraan is ook Thomas van Aquino niet toegekomen. Daarvoor is nodig een niet-godsdienschtig lezen van Gods wet." [21]

De economische praktijk leidde dan ook tot een steeds toenemende ontduiking van het "renteverbod" met alle gevolgen daarvan voor de publieke moraal. De Kerk, die de belangrijkste geldmacht was in die dagen, ging - onvermijdelijk - in deze ontduiking voor. Het meest toegepaste middel om een bedrag rentegevend te beleggen was het als kapitaalsdeelname te storten en daarbij een regelmatige "winstuitkering" te bedingen [22].

De monetaire Renaissance is in de 13e eeuw begonnen. Genua en Florence hebben hierbij de spits afgebeten. Het christendom had traditioneel wantrouwen tegen geld. Door haar zeldzaamheid gaf geld echter prestige. De grote profiteur van geld was de Kerk. Ze verkreeg het geld door incidentele giften, collectes en kerkelijke belastingen. De hebzucht van de kerkelijke ambtsdragers is in die tijd dan ook menigmaal aanleiding tot aanklachten geweest. Een tweede groep, die van het geld geprofiteerd heeft, was de burgerij, een nieuwe stedelijke groep. Het geld heeft ook de boeren in twee kampen verdeeld. Een kleine groep, die er veel profijt van heeft gehad en een grote groep, die er de dupe van is geworden. Geldleningen kwamen in die tijd steeds meer voor. De schuldeisers, die veelal woekerwinsten maakten, waren joden en rijke boeren. De mogelijkheid van het aangaan van schulden heeft grote invloed gehad op het grootgrondbezit. In Weedon Beck in Engeland had in 1248 slechts 20,9 % van de hoeven minder dan zes hectaren grond. In 1300 was dit gestegen tot 42,8 %. Uit de archieven van Perpignan blijkt, dat boeren rond het jaar 1300 ongeveer 65 % van het totale aantal schuldenaars van de stedelijke woekeraars uitmaakten. De belangrijkste reden voor het aangaan van schulden was huwelijksluiting en feodale belastingheffing. De aflossing vond in het algemeen in augustus of september plaats. In de streek van Namen was tussen 1295 en 1311 vrijwel een geheel dorp bij schuldeisers in de schuld komen te staan [23].

Omdat de kooplieden het meest profiteerden van de geld-economie ontstond er een nieuwe maatschappelijke klasse met een economische macht, die op geld en niet op grondbezit berustte. Ook in de 14e eeuw waren de kooplieden nog handelaren in uitzonderlijke, zeldzame, luxe en exotische artikelen. Zij voldeden aan een toenemende vraag van de bovenlaag van de maatschappij.

Zolang het een oppervlakkig verschijnsel was die de economische en sociale structuren niet op hun grondvesten deed schudden, waren de geestelijken vol begrip en bereid hun gedrag te excuseren en te rechtvaardigen. Om in tijden van misoogsten hun familie en personeel te vrijwaren tegen schaarste aan levensmiddelen gingen de rijke kooplieden en het stedelijk patriciaat steeds meer op zoek naar landgoederen. Dit verschaften hen niet alleen zekerheid met betrekking tot de beschikbaarheid van voedsel maar gaf hen bovendien grondbezit en waardigheid. Door het verwerven van een heerlijkheid konden zij ook toetreden tot de stand van de feodale heren.

De mechanische tijd

Na de dood van Mohammed is in korte tijd het grote Islamitische Rijk ontstaan. De typische islamitische cultuur kwam, hoewel haar wieg in Syrië stond, snel tot grote bloei in de Oostelijke en de Westelijke uithoek van het Islamitisch Rijk, namelijk in Perzië en Spanje.

Gerbert van Rheims (940-1003), de latere paus Sylvester II, verbleef voor zijn benoeming tot paus in 999 drie jaar in Spanje waar hij de mathematische wetenschappen heeft bestudeerd [24]. Hij nam van de Arabische wetenschap hun benaderingswijze over. De nieuwe methode hield een nieuwe relatie tot de schepping in, namelijk de abstracte subject-object relatie. Hij heeft rond het jaar 1000 in het Westen, dat tot dan toe de Romeinse cijfers gebruikte, de Arabische cijfers ingevoerd. De Arabische cijfers zijn in tegenstelling tot de Romeinse, Griekse en Hebreeuwse cijfers geheel abstract en bijzonder geschikt om functies, los van de concrete werkelijkheid, uit te drukken. Een tweede belangrijke wetenschappelijke prestatie van Gerbert van Rheims was de beschrijving, de verklaring van het gebruik en het stimuleren van de invoering van het astrolabium, een belangrijk astronomisch instrument waarmee de hoogte boven de horizon en de hoek tussen twee hemellichamen gemeten kon worden. Evenals de Arabische cijfers geeft het astrolabium een nieuwe abstracte objectiverende relatie tot de schepping. Het instrument slaat een bres in het niet abstracte wereldbeeld van de onmiddellijke ontmoeting. Er wordt ook gezegd dat Gerbert van Rheims het mechanisch uurwerk heeft uitgevonden. Ook als dit niet zo is kan wel gesteld worden dat hij de voorwaarden hiervoor geschapen heeft. Het mechanisch uurwerk heeft een geheel andere tijdservaring tot gevolg gehad.

Kerkklokken hadden als primair doel aan de religieuze behoeften aan tijdsindeling te voldoen. De tijdstippen van metten, lauden en vespers stonden in verband met de zonsopgang en wisselden met de seizoenen. Maar hoe was het in de late middeleeuwen met de tijdsindeling van de werkende bevolking gesteld. Agrariërs hadden in die tijd weinig behoefte aan werkklokken.

De natuurtijd bepaalde het ritme van de werkzaamheden, zonder haast, zonder bekommernis om exactheid. De economische ontwikkeling in de steden noopte tot een aanpassing aan de gewijzigde omstandigheden en verlangde een rationalisering van de tijd. De ondernemers wensten een meer stringente reglementering van de arbeidstijd. Mensen die na het luiden van de werkklok op hun werk kwamen konden met een boete bestraft worden. De verschijning van de werkklokken betekende de introductie van vaste uren in plaats van de wisselende canonieke uren van de kerkklokken. In 1355 stemt de gouverneur van Artois er in toe dat de stad Aire-sur-la-Lys een belfort bouwt met een speciale klok vanwege:

"mestier de draperie et autres mestiers où il convient plusieurs ouvriers ad journee alans et venans à l'oeuvre à certaines heures ..." [25]

Uit het voorgaande blijkt dat bij de stedelijke textielindustrie de behoefte bestond aan een meer precieze bepaling en afbakening van de werktijd. Deze economische condities brengen tevens een onttrekking aan de invloed van de geestelijkheid op het dagelijks leven op gang.

Uit een tractaat van R. Anglicus van 1271 weten we dat klokkenmakers toen reeds naar een zuiver mechanische tijdmetter zochten. Aan het einde van de 13e eeuw slaagde men er in de moeilijkheden te overwinnen en vanaf het begin van de 14e eeuw verschijnen op de torens mechanische uurwerken [26]. De betekenis van deze uitvinding moet niet onderschat worden.

Met de komst van het mechanisch uurwerk is de basis gelegd van een belangrijke verandering in de tijdsbeleving. De kwalitatieve tijd verandert in een kwantitatieve tijd. De mechanische tijd is niet meer die van de goddelijke beschikking, van de goddelijke aanspraak en opgaaf. De tijd gemeten met het mechanisch uurwerk is de tijd van de autonome mens. Door het mechanisch uurwerk wordt de tijd gereduceerd tot het voor de mens beheersbare. Het mechanisch uurwerk heeft de door God beschikte tijd veranderd in de voor de autonome mens beschikbare tijd [27].

De tijd zal voortaan de maat van alle dingen worden. Deze fundamentele verandering, de toenemende rationalisering van de tijd in de late middeleeuwen, is een specifiek verschijnsel van het stedelijk milieu. De steden en de plattelandsadel drijven steeds meer uit elkaar. De middeleeuwse stad wordt een afzonderlijk rechtsgebied, de plattelandsadel wordt buiten de stedelijke corporaties gehouden. Brunner stelt dat:

"Eine feudal-bäuerliche und eine städtisch-bürgerliche Sphäre treten organisatorisch, politisch, rechtlich, wirtschaftlich auseinander [28].

De typische stadsburger was de koopman en de handwerker. De middeleeuwse stad was primair economisch georiënteerd.

De koopman

Pirenne beschrijft de middeleeuwse koopman als een avonturier, een rondzwervende vagebond, een outlaw. Met wat handigheid en geluk wisten sommigen in de handel een fortuin te vergaren. Vanaf de 10e eeuw is bekend dat de kooplieden zich niet tot zeehandel beperkten maar ook handelskaravanen samenstelden. Gewapende mannen moesten de met zakken, balen, kisten en tonnen beladen lastdieren beschermen. De koopwaren werden, naar het schijnt, voor gezamenlijke rekening gekocht en verkocht en de winsten naar evenredigheid van ieders inbreng verdeeld. De zekerste methode om goede winsten te maken was de goederen in ver afgelegen streken, waar ze in overvloed en dus goedkoop aanwezig waren, te kopen. Het gevaar en de risico's zijn dan ook groot [29]. Al spoedig bleek de behoefte aan speciale handelswetgeving. De "jus mercatorum" is uit de nood van de praktijk geboren. Er was behoefte aan snelle rechtspraak.

De Engelse courts of piepowders (hoven van de stoffige voeten) werden zo aangeduid omdat de kooplieden, die zich tot deze hoven wendden om snel recht te verkrijgen, hun voeten nog bedekt hadden met het stof van de wegen [30]. Van de 11e tot de 13e eeuw is er echter geleidelijk een ander type ondernemer voor in de plaats gekomen. De koopman gaat zich in de stad vestigen en leidt vanuit de stad een netwerk van agenten [31]. Dit vereist een andere wijze van bedrijfsvoering. Calculatie en schriftelijke communicatie gaat een steeds belangrijker plaats innemen. Het streven naar winst én het rationalisme worden in die tijd als essentiële kenmerken van de mentaliteit van de koopman gezien.

Een vijftal bewaard gebleven kasboeken van het bekende 14e eeuwse handelshuis Alberti beginnen alle vijf met de woorden:

"In the name of God and of Profit" [32].

Benedetto Cotrugli (1458) stelt dat de koopman zichzelf en zijn zaken op een rationele wijze moet leiden om zijn doel, rijkdom, te bereiken [33]. De koopmansstand en de Kerk hebben eeuwen lang tegenover elkaar gestaan. Een koopman leeft van het verschil tussen lage inkoopprijs en hoge verkoopprijs, ofwel van het tijdsverschil tussen twee voor zijn nering gunstige momenten. Wie van tijd leeft is niet beter dan een woekeraar. Tijd is een gave Gods en gratis [34].

Van de koopman werd gezegd: "homo mercator numquam aut vix potest Deo placere" [35] (Een koopman kan nooit of nauwelijks God behagen). Een andere uitspraak over de koopman is dat hij "wohl sündlos handeln kann, aber nicht Gott wohlgefällig" [36]. Het wekt dan ook geen verwondering dat de Kerk haar geestelijken verbood handel te drijven. In dit kader moet opgemerkt worden dat de Kerk niet de rijkdom zelf, maar wel het streven en jagen naar rijkdom veroordeelde.

Van de laat middeleeuwse koopman kan gesteld worden dat hij er naar streefde om de gevaren en risico's die aan zijn activiteit verbonden waren te beperken. Al snel werden er per individuele reis contracten afgesloten om het risico te verminderen en te spreiden. In het algemeen betrof het een contract tussen twee personen, de reizende compagnon, die tractator werd genoemd en de investerende partner, die niet meereisde en de stans werd genoemd [37]. Al spoedig ontstonden er ook vormen waarbij de investerende partner een beperktere aansprakelijkheid had en dan ook een beperkter deel van de winst kreeg. Er ontstond ook een uitgebreid verzekeringswezen. De oudste bekende verzekering komt voor in een acte die in 1287 door een notaris in Palermo is opgesteld [38]. Aan het einde van de 14e eeuw waren er zelfs bedrijven die zich in het verzekeren hadden gespecialiseerd [39].

De vestiging van de kooplieden in de steden maakte een uitgebreide handelscorrespondentie met agenten noodzakelijk. Het volledig bewaarde archief van de koopman Francesco Datini da Prato, die in 1410 gestorven is, bevat meer dan 150.000 brieven. Deze ontwikkeling in de handel vergrootte ook de behoefte aan een onderwijs dat meer was afgestemd op de praktijk van het leven. Tot in de 12e eeuw vond het on-

derwijs alleen in klooster- en cathedraalscholen plaats. De klooster- en cathedraalscholen stonden onder het gezag van de plaatselijke bisschop.

Ondanks de tegenstand van de geestelijken ontstonden er aan het einde van de 12e eeuw kleine lekenschooltjes die speciaal bedoeld waren voor de kinderen van de burgerij die de handel in wilde gaan. Centraal in het onderricht stond naast schrijven en geografie de vakken rekenen en boekhouden. De toenemende tendens naar "berekeningen" blijkt primair uit het verschijnen van diverse rekenboeken ten behoeve van de koopman. In de 13e eeuw werd boekhouden reeds algemeen door kooplieden toegepast. De Italiaan Pacioli ontwikkelde in de 15e eeuw de dubbele boekhouding, het belangrijkste instrument voor een rationeel economische bedrijfsvoering [39]. In deze tijd ontwikkelt zich ook een scherp tijdsbesef. Tijd speelt een wezenlijke rol in het economisch proces en kan beslissend zijn voor winst of verlies. Gedacht moet worden aan de duur van een reis, het verloop van de prijzen in een afzetgebied, de tijd nodig om een bepaalde hoeveelheid goederen te produceren etc. Er ging een commercialisering van de tijd plaatsvinden. Dit is één van de voornaamste grieven van de Kerk tegen de kooplieden die bij verkoop op crediet tegen een hogere prijs iets verkochten wat niet hun eigendom was. De tijd is een gave Gods en kan daarom niet verkocht worden. Daarom was ook de heffing van rente verboden. Deze visie maakte iedere ontwikkeling van het crediet onmogelijk. Dit standpunt is in de loop der tijd herzien. Uit de handboeken van de biechtvaders blijkt dat door de Kerk op dit probleem van de zakenwereld een steeds positiever antwoord werd gegeven [41].

De scholastiek

Het traditionalisme van de middeleeuwen ten aanzien van het economisch leven blijkt onder andere uit de scholastieke doctrine van het "iustum pretium" of de waarde van een goed. Deze doctrine wordt vaak beschouwd als het meest typerend voor de "geest" van de middeleeuwse economie en door Sombart aangeduid als het "Bedarfsdeckungsprinzip". De waarde van een goed zou dan bepaald worden door de materiaalkosten en de verrichte arbeid.

"It represented an objective value which was inherent in the nature of the goods" [42].

Tijdens de late middeleeuwen ontwikkelt zich een beeld waarin het subjectieve element een veel sterker accent krijgt. Niet de intrinsieke waarde van het object is beslissend maar allereerst de menselijke behoefte [43].

Het zijn de collectieve subjectieve behoeften die de rechtvaardige prijs bepalen en niet de bijzondere privé-behoefte van een bepaald persoon. Thomas van Aquino (1225-1274) geeft als voorbeeld de prijs van een geneesmiddel. Om het leven van iemand te redden is een geneesmiddel nodig waarvan de normale prijs op 10 gesteld kan worden. Hem mag dan geen 10.000 in rekening gebracht worden omdat het geneesmiddel voor hem van eminente waarde is [44]. Hier is duidelijk sprake van een objectiverend element in de waardebepaling. De subjectieve behoeftefactor in de waar-

deleer wordt vooral in de late middeleeuwen steeds sterker beklemtoond. Dit komt onder andere tot uiting bij Aegidius Lessinus een leerling van Thomas. Zijn waardeleer draagt volgens E. Schreiber een uitgesproken subjectief karakter [45]. De franciscaan Duns Scotus (1266-1308) heeft het begrip rechtvaardige prijs gepreciseerd door deze gelijk te stellen aan de kostprijs vermeerderd met een normale winst en een risicopremie [46]. J. Buridanus, gestorven in 1358, benadrukt dat de prijs door de vrije consensus van koper en verkoper moet worden bepaald. Iedere transactie, die op grond van een persoonlijke en individuele taxatie in vrijheid afgesloten wordt, is rechtvaardig [47]. Antoninus, aartsbisschop van Florence (1389-1459) noemt in zijn *Summa Theologiae (moralis)* drie normatieve momenten voor een rechtvaardige prijs [48]:

- het nut van een bepaald goed voor het gebruik;
- de "raritas" der dingen. Antoninus denkt hierbij aan wat wij "Vraag en aanbod" noemen. De elementen vuur, water en lucht zijn, volgens Antoninus vitaal voor het menselijk leven maar ze zijn niet "schaars" en daarom van mindere waarde dan goud;
- de "complacibilitas" dat wil zeggen de mate waarin iets bevalt of behaagt. Hiermee wordt een individualiserend principe geïntroduceerd. Complacibilitas bewerkstelligt dat een zaak die voor de ene persoon van nogal geringe waarde is, door een andere persoon van hoge waarde kan worden geacht en als zeer kostbaar en dierbaar voor hem wordt beschouwd, en omgekeerd.

Uit het bovenstaande volgt dat aan het einde van de 14e eeuw onder normale omstandigheden de prijs op de markt bepaald werd. Noonan merkt in dit kader op:

"The idea of the just price was based on a concept of value as something determined by subjective desires and by the available supply, varying as desires and supply varied." [49]

Ibanès [50] betoogt dat er in de 13e eeuw een andere wereld, een nieuwe orde, aan het ontstaan is. Er ontstaat een sterk besef dat de "homo economicus" voor de staat onmisbaar is en dat diens winst gerechtvaardigd is. De theologische vooroordelen tegen de handel verbleken. Ook het besef van de onderlinge afhankelijkheid van de landen heeft een rol gespeeld bij de herwaardering van de koopman. Gesteld werd dat God de verschillende landen onderscheidene rijkdommen heeft toebedeeld. Hierdoor werd de handel een door de Voorzienigheid gewilde noodzaak en de koopman een onmisbaar lid van de christelijke gemeenschap [51].

De opkomst van de standenmaatschappij

De feodale middeleeuwse maatschappij werd als een door God gewilde harmonieuze eenheid gezien.

In de vroege middeleeuwen ging men er van uit, zoals de kerkvaders reeds hadden verkondigd, dat alle mensen van nature gelijk zijn, dat ze dezelfde Vader in de hemel hebben en dezelfde moeder, de Kerk, en dat alleen de zonde een tweedeling in geregeerders en geregeerden (praelati en subditi) heeft doen ontstaan. De geregeerden waren de "dienstbare van de lage klasse" [52]. In de 11e eeuw wordt het harmonie model van de middeleeuwse maatschappij duidelijker en vollediger.

Wulfstan [53] spreekt omstreeks 1020 van oratores, laboratores et bellatores. Deze drie standen (ordines) heeft God tot uiteenlopende taken in deze wereld gesteld. Elk van deze groeperingen had van God een maatschappelijke opdracht die bij een eendrachtige samenwerking een toestand van welzijn zou bewerkstelligen. De derde stand was onderworpen aan de eerste en tweede stand. In deze maatschappij gingen zich secularisatie verschijnselen voordoen. Deze secularisering had een ondermijnende invloed op de driedeling. Er kwam een nieuwe stand op. Voor een samenleving is het opkomen van een nieuwe stand altijd kritisch.

Iedere samenleving reageert anders op de ontstane situatie. In principe zijn de volgende drie oplossingen ten aanzien van de nieuwe groep mogelijk:

- hen buiten de deur houden en een plaats weigeren;
- in één van de bestaande standen opnemen;
- tot een nieuwe indeling overgaan.

De middeleeuwse samenleving heeft voor de laatste oplossing gekozen en hiermee de basis gelegd voor een vier standenmaatschappij bestaande uit oratores, defensores, mercatores en laboratores [54].

In de middeleeuwse maatschappij speelde de economie een ondergeschikte en geen dominerende rol. Het was de Kerk, de grote steunpilaar van de stabiliteit in een tijdperk van wanorde, die de hoogste autoriteit belichaamde, niet alleen op economische gebied maar op alle terreinen van het leven. Tawney merkt op dat in de middeleeuwen:

"The economic interests are subordinate to the real business of life, which is salvation, and that economic conduct is one aspect of personal conduct, upon which, as on other parts of it, the rules of morality are binding [55]."

De Kerk had in de middeleeuwen een sterk onbehagen ten aanzien van de gebruiken en gewoonten van de economische gemeenschap. Vooral tegenover het handel drijven stond de Kerk wantrouwend. Woeker was een doodzonde. De woekeraar corrupteerde de samenleving tot en met de hoogste top. De woeker was een besmettelijke ziekte die de gemeenschap aanvrat [56].

Op de concilies van Lyon en Wenen in de 13e en de 14e eeuw werd de woekeraar tot een paria van de samenleving bestempeld, aan wie niemand op staffe van excommunicatie een huis mocht verhuren, aan wie de biecht niet mocht worden afgenomen, wiens lijk geen christelijke begrafenis mocht krijgen en wiens testament zelfs geen

geldigheid bezat [57]. Zoals reeds eerder is opgemerkt had de middeleeuwse maatschappij een afkeer van winst en profijt.

De idee van een zich uitbreidende economie, van een groeiende omvang van de produktie, van een toenemende produktiviteit was aan de ambachtsman of de jaarmarkt-koopman vreemd. De middeleeuwse economische organisatie werd verstaan als een middel om de welvaart van het verleden te doen voortleven, maar niet om deze op te voeren. Het motto was voortzetting, niet vooruitgang.

Het opkomend humanisme heeft dit mens- en maatschappijbeeld veranderd. Zij verkondigde dat de mens de maatstaf voor alle dingen is. De mens werd niet alleen de maat voor de ruimte, maar ook van de tijd. Leon Battista Alberti (1404-1470) verwoordt rond 1440 deze reeds eerder vermelde gedachten in zijn *Della Famiglia*. Hierin zegt hij dat de mens drie dingen als zijn eigen bezit mag beschouwen.

De samenspraak is als volgt:

Gianozzo: Er zijn drie dingen die de mens mag beschouwen als zijn eigen bezit: zijn fortuin, zijn lichaam

Lionardo: En wat is het derde?

Gianozzo: Ja, dat is het kostbaarste. Zelfs deze handen en deze ogen betekenen niet meer voor me.

Lionardo: Welk een wonder. Maar wat is het?

Gianozzo: De tijd, mijn beste Lionardo, de tijd, mijn kinderen... [58]

Alberti die in Padua en Bologna gestudeerd heeft was een Italiaanse Renaissance wetenschapper. Hoewel hij op veel wetenschapsgebieden actief is geweest wordt de "*Della Famiglia*" als zijn grootste werk gezien [59]. Vanuit de gedachte dat de mens de maatstaf voor alle dingen is ging de mens op ontdekking. Eerst op het terrein van de natuurwetenschappen, later ook op het terrein van de economische wetenschappen.

De gilden

Het verschijnsel Gilde is al heel oud. Niet alleen het oude India met zijn kastenwetgeving kan genoemd worden, ook het oude Rome zou volgens Plutarchus het volk reeds in vakken en ambachten met "broederschappen" verdeeld hebben. Met zekerheid weten we dat er vanaf 241 vòòr Christus gilden in Rome waren. Bij de toen plaatsgevonden hervorming van het stemrecht wordt melding gemaakt van:

"twee centuria van timmerlieden en twee van fluit- en hoornblazers" [60].

Over de ontwikkeling van het gildewezen tot de 11e eeuw is slechts fragmentarisch informatie bekend. Met de ontwikkeling van de steden en de daarmee samenhangende opbloei van de handel ontstaan in de 10e en 11e eeuw de gilden van de kooplieden. De ontwikkeling van veel steden uit grote, sterk bevolkte, herenhoeven bracht met zich mee dat, vooral sinds de 12e en 13e eeuw, de vrijgeworden ambachtlieden zich

in gilden verenigden. Daar er toen nog geen scheiding tussen het sacrale en profane leven was en de middeleeuwse mens niet gericht was op welvaart in dit leven maar op weg was naar de eeuwigheid, behoeft het geen verwondering te wekken dat de gilden ook een rol speelden op het religieus, sociaal en maatschappelijk terrein van hun leden. De gilden wilden door corporatieve zelfcontrole zowel het belang van de consument als de eer van de arbeid bevorderen [61]. De gilden namen ook het wantrouwen van de middeleeuwse burgers tegen de vrije concurrentie weg. Uitgebreide maatregelen moesten voorkomen dat de sterken de zwakkeren zouden verdringen. In de praktijk zou men de gilden met verenigingen van ambachts- of kooplieden kunnen vergelijken die van de overheid het monopolie hadden gekregen hun bedrijf uit te oefenen.

De middeleeuwse gilden waren verenigingen van meesters. Om de leden van een gilde een goed bestaan te verzekeren waren er aan het lidmaatschap tal van beperkende maatregelen verbonden. Concurrentie tussen gildeleden werd tegengegaan door maatregelen die in de zogenaamde "Gildekeur" [62] waren vastgelegd. Deze richtlijnen werden door het gildebestuur, onder toezicht van het stadsbestuur, samengesteld. Iedere meester mocht slechts een klein aantal knechts en leerlingen in dienst hebben. Het toepassen van technische verbeteringen, die de één een voorsprong ten opzichte van de ander zou geven was ten strengste verboden [63].

De prijsconcurrentie was beperkt omdat de prijzen door het gilde- of stadsbestuur werden vastgesteld. Om concurrentie van buitenaf te voorkomen mochten de burgers van een stad uitsluitend bij de meesters van de gilde kopen.

Voor week- en jaarmarkten golden uitzonderingsbepalingen. Onderling verwante bedrijven waren gewoonlijk in één gilde georganiseerd. Hierdoor voorkwam men dat het aantal gilden te groot werd. Het gilde van de "barbiers", waarvan ook de artsen en chirurgijnen lid waren, nam meestal een afzonderlijke plaats in. Veel steden kenden de volgende vijf soorten gilden [64]:

- de gilden die zich bezig hielden met de kledingindustrie;
- de gilden die bij de huizenbouw betrokken waren;
- de gilden die voor de bereiding van de levensmiddelen zorg droegen;
- de industriële gilden;
- de handelsingilden.

Het gildewezen kan alleen tegen de achtergrond van de toen heersende religieuze inzichten verstaan worden.

Bouman merkt in dit verband op:

"Het middeleeuws katholicisme ging van het standpunt uit, dat het economisch leven niet te veel mocht worden beheerst door een streven naar winst of persoonlijke verrijking. Theologisch beschouwd moest alle economische inspanning ondergeschikt blijven aan hogere doeleinden." [65]

De Kerk had dan ook veel waardering voor het gildewezen. De reglementering van het bedrijfsleven kon het gemakkelijkst voor de ambachten met plaatselijke betekenis gehandhaafd worden. Waar groothandel of exportindustrieën opkwamen werd de controle steeds moeilijker.

Zin en doel van de arbeid

Voor de antieke mens was arbeid een zware last die op de schouders van de mens rust. Arbeid mat het lichaam af, laat de mens geen tijd om zich aan de gemeenschap te wijden of naar ware kennis te zoeken. Typerend is dat Plato de arbeid verbindt met het lagere deel in de ziel, het begerende. De arbeid werd strijdig geacht met alles wat juist bepalend was voor de antieke levensidealen. Een christelijke conceptie van arbeid heeft eeuwen nodig gehad om in de westerse wereld door te dringen. De eerste mentaliteitsveranderingen zijn in de vroege middeleeuwen te bespeuren. Vooral van de Benedictijnse kloosters met hun ideaal "ora et labora" zijn belangrijke impulsen uitgegaan [66]. De kloosterlingen moesten circa 8 uur per dag lichamelijke arbeid verrichten. Arbeid was zowel dienst aan de ziel als dienst aan de kloostergemeenschap die zo ingericht moest worden dat al het nodige, zoals water, de molen, de tuin en de diverse werkplaatsen, zich binnen de muren bevond. Volgens de Regula Benedicti is de arbeid ook dienst jegens Christus. De monnik is ook arbeider in de "werkplaats van God". Daarmee heeft de arbeid een religieus-zedelijke waarde gekregen die de antieke minachting voor de handenarbeid ver achter zich moest laten.

Al snel ontstond er een diepe kloof tussen idee en werkelijkheid ten aanzien van de christelijke conceptie van de arbeid. Lichamelijke arbeid werd in de kloosters spoedig overgelaten aan horigen en lekebroeders, zodat de monnik zich onbekommerd aan de vita contemplativa kon wijden. De christelijke arbeidsethos is in de middeleeuwen overstemd door het standen denken. Het idee van een hiërarchische standenordering, gebaseerd op een religieus fundament, is een essentieel bestanddeel van het middeleeuws wereldbeeld geworden.

Men was er van overtuigd dat het Gods wil was dat de mens in een bepaalde stand geboren werd. Het werd dan ook als een verzet tegen de goddelijke wereldorde gezien als een individu de grenzen van zijn status waagde te overschrijden. De driedeling van de feodale samenleving was een welhaast heilig gegeven. Romein [67] beschrijft de situatie als volgt:

"De boer moet voor paap en ridder zijn akker bewerken, de paap ridder en boer voor de hel bewaren, de edele ridder paap en boer beschermen tegen wat hun kwaad wil doen".

De arbeid is het exclusieve terrein van de dienende derde stand geworden. Arbeid is een zaak voor degenen die van lage geboorte zijn. Karakteristiek voor het adellijke leven is daarentegen het vrij-zijn van iedere vorm van economische activiteit. Wie door geboorte tot de dienende werkende stand behoort schaamde zich dan ook niet

voor zijn arbeid. Maar wie van adellijke geboorte was moest door onheil tot arbeid gebracht worden want voor hem was arbeid verrichten een schande.

De Thomistische sociale filosofie ziet de menselijke samenleving niet als een optelsom van atomistische individuen, maar als een organische eenheid van verschillende leden. Het maatschappelijk geheel bezit het primaat boven het individu, want eerst de gemeenschap geeft het individu het werkelijk zijn. De superioriteit van de gemeenschap boven de lidmaten individuen sluit de onderlinge afhankelijkheid van alle leden in. Hiermee is ook de positie van de menselijke arbeid getekend. Voor Thomas is arbeid een dienst, een ambt, een plicht jegens de gemeenschap. Iedere arbeid is:

"doch dadurch geadelt, dass sie, mag sie bestehen worin sie wolle, als Dienstleistung für die anderen aufgefasst wird, als ein 'Amt', das der einzelne der Gesamtheit gegenüber hat". [68]

Juist de christelijke idee van arbeid als dienst aan de gemeenschap maakte de antieke verachting voor arbeid, zoals bij Aristoteles, onmogelijk. Bij Thomas is de arbeid een onderdeel van het gehele menselijke bestaan die in alle deelordeningen naar het einddoel van de wereld georiënteerd moet zijn. God is de *causa finalis* van iedere menselijke orde. Deze finaliteit naar een transcendent doel is ook voor de arbeid van grote betekenis. Zij moet niet alleen sociale dienst, maar ook "Godsdienst" zijn. De mens moet zijn arbeid heiligen door een doelbewuste betrekking op God. In dit verband wordt vaak gewezen op 1 Cor. 10:31

"Of gij dus eet of drinkt, of wat ook doet, doet het alles ter ere Gods".

Voor Thomas is de mens door zijn arbeid in de wereld tot "uitvoerder van de goddelijke Voorzienigheid" geroepen.

De maatschappelijke en politieke opkomst van de arbeidende mens is in de stad begonnen. De positie van de middeleeuwse stedeling berustte primair op arbeid in ambacht en handel. Zijn groeiend zelfbewustzijn uit zich in de trotse raadhuizen, de voornamelijk gildehuizen en de schitterende gebrandschilderde kerkmuren. De zich differentiërende middeleeuwse samenleving werd met nieuwe problemen geconfronteerd en verlangde ook van hun geestelijken een meer op de praktijk gerichte leiding. We zien dan ook dat vanaf de 13e eeuw zich een nieuwe vorm van prediking ontwikkeld heeft. Daarin richtten de geestelijken zich speciaal tot de vertegenwoordigers van een speciale beroepstak.

Deze preken, waarvan er velen bewaard zijn, getuigen van een sterke behoefte aan een christelijke beroepsethiek. Ook was er het verlangen om de instructies voor biechtvaders meer op de praktijk van het dagelijkse leven af te stemmen.

Door de volkspredikers werd het wereldlijk beroep als een door God gestelde taak gezien. Van één van de bekendste volkspredikers, Jacob van Vitry (gestorven in 1240) zijn 75 preken bewaard gebleven. Een bonte stoet van stedelijke ambachten passeert in deze preken de revue. In één van zijn preken houdt hij zijn gehoor voor dat de ver-

schillende vormen van handwerk in een directe relatie tot God staan [69]. Eén van de centrale thema's in de preken van de Franciscaan Bertholf van Regensburg (gestorven 1272) was de beroepsplicht van de mens. God heeft niemand tot ledigheid geschapen, maar ieder een geestelijk of wereldlijk ambt toebedeeld.

"Daz ist dîn amt, daz dir Got verlihen hât. Wan unser herre hât eime ieglichen menschen ein amt verlihen, er hat nieman ze müezekeit geschaffen, wir müezen uns alle eteswes underwinden, dâ mite wir genesen. Ich hân ouch ein amt: predigen ist min amt... unde swelherleie amt dû hât, ez si hoch oder nider, von dem muost dû gote reiten zwivalt". [70]

Ieder moet zijn ambt uitoefenen ter wille van God en daarbij een zo goed mogelijk gebruik van de door God geschonken tijd maken. Ambt heeft hier een dubbele betekenis. Enerzijds heeft God aan een ieder een ambt verleend, opdat door de samenwerking van allen de menselijke samenleving kan gedijen. Anderzijds is het niet voldoende een ambt te "hebben", men moet zijn goddelijke dienst ook "recht doen". Men zal van zijn ambt rekenschap moeten afleggen aan de Hemelse Rechter [71]. Ieder mens doet zijn werk coram Deo. De introductie van Jozef als patroon van de timmerlieden en meubelmakers en de canonisatie van St. Homebo, koopman te Cremona laat volgens Le Goff deze verschuiving van "werkende heiligen" naar "heilige werkenden" zien [72].

Samenvatting

Europa was het eerste millennium een feodale agrarische maatschappij. Onder invloed van Augustinus was men gericht op de Civitas Dei. De maatschappij was niet op verandering maar op duurzaamheid gericht.

De middeleeuwse mentaliteit verhinderde dat aan de materiële en psychologische voorwaarden, nodig voor het ontstaan van een kapitalistische maatschappijstructuur, werd voldaan.

De opkomst van de handel werd pas goed mogelijk toen het muntstelsel geaccepteerd was en de Kerk haar bezwaar tegen het heffen van rente had laten vallen. Het gevolg was dat snel de grote massa onder hoge schulden gebukt ging en er een kleine groep zeer welgestelde burgers ontstond. Er kwam een nieuwe economische macht die niet op grootgrondbezit maar op geld was gebaseerd.

Het denken in de periode van omstreeks de 5e eeuw tot omstreeks de 12e eeuw is beheerst door de ideeën van Augustinus.

De levensbeschouwing in deze periode kan, voor zover deze voor onze probleemstelling van belang is, door de volgende belangrijke uitspraken op het kritisch niveau weergegeven worden:

- de Bijbel is het geïnspireerde Woord van God;

- God heeft alles, de hemel, de aarde en alles wat er op leeft geschapen. Het behoort Hem toe;
- er is geen scheiding tussen het profane en het sacrale leven;
- de christen is en blijft tot de jongste dag "vreemdeling" in Babylon;
- de essentie van de menselijke existentie is niet "worden" maar "zijn", op weg zijn naar de eeuwigheid;
- alle rijkdom komt van God. De Kerk veroordeelt het najagen van rijkdom;
- de maatschappij is gericht op ongelijkheid;
- alle handelingen geschieden coram Deo;
- de tijd is van God, waarin de mens een plaats heeft;
- grootgrondbezit wordt niet veroordeeld;
- het vragen van rente is verboden;
- diefstal is niet alleen een daad tegen een medemens maar ook een daad tegen God.

Enige uitspraken op institutioneel niveau zijn:

- de klassenmaatschappij is een door God gewilde harmonische organisatie;
- de derde stand heeft van God de opdracht in het levensonderhoud van alle standen te voorzien.

Tot omstreeks de 12e eeuw was het regelen van de religieuze behoeften het primaire doel van de tijdsindeling. Met het mechanisch uurwerk kreeg de tijd een belangrijke economische functie in het regelen van de werktijden. Door het mechanisch uurwerk veranderde de door God beschikte tijd in de voor de autonome mens beschikbare tijd. De tijd wordt de maat van alle dingen.

In de 11e tot de 13e eeuw concentreerde de handel zich steeds meer in de steden. Tijd verkopen, dat wil zeggen crediet verschaffen, was zeer belangrijk voor de kooplieden. Het streven naar winst én het rationalisme werden in die tijd als kenmerkend voor de mentaliteit van de koopman gezien. Het hoofddoel van de koopman was rijkdom te vergaren.

Volgens de scholastici wordt de waarde van een produkt bepaald door de inkoop prijs van de grond- en hulpstoffen vermeerderd met de loonkosten. Het streven naar winst was verwerpelijk. Buridanus (1358) benadrukt dat de prijs door de vrije consensus van koper en verkoper moet worden bepaald.

Tegen de gedachte dat de feodale klassenmaatschappij de van God gewilde maatschappijvorm was kwam steeds meer verzet. Dit heeft tot de standenmaatschappij geleid met de opkomst van het gildenwezen.

Bij de antieken was arbeid in strijd met het levensideaal. In de feodale maatschappij was arbeid exclusief voor de derde stand. In de 13e eeuw werd arbeid een ambt, een dienst aan de gemeenschap. Over de vervulling van zijn ambt moet ieder rekenschap afleggen aan de Hemelse Rechter.

Literatuurverwijzingen

- [1] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa.
Amsterdam, 1987, pag. 16.
- [2] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa.
Amsterdam, 1987, pag. 49.
- [3] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa.
Amsterdam, 1987, pag. 147.
- [4] B. Russell Geschiedenis van de westerse filosofie.
Wassenaar, 1970, pag. 280.
- [5] J. v. Oort Jeruzalem en Babylon.
's-Gravenhage, 1986, pag. 52.
- [6] J. v. Oort Jeruzalem en Babylon.
's-Gravenhage, 1986, pag. 78.
- [7] A. Augustinus De Doctrina Christiana.
Des Heiligen Kirchenvaters Aurelius
Augustinus, Band VIII. In het Duits ver-
taald door P.S. Mitterer.
München, pag. 28.
- [8] A. Sizoo Augustinus, leven en werken.
Kampen, 1957, pag. 309.
- [9] H.W. Goetz Die Geschichtstheologie des Orosius.
Darmstadt, 1980, pag. 88 e.v.
- [10] H.W. Goetz Die Geschichtstheologie des Orosius.
Darmstadt, 1980, pag. 30.
- [11] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa.
Amsterdam, 1987, pag. 230.
- [12] I. Seipel De economisch-ethische theorieën der
Kerkvaders.
Leiden, 1924, pag. 114.
- [13] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa.
Amsterdam, 1987, pag. 234.

- [14] P.J.M. Aalberse Opkomst, bloei en verval der gilden.
Leiden, 1912, pag. 12.
- [15] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in
hoofdpijnen.
Groningen, 1962, pag. 34 e.v.
- [16] D.C. North e.a. De opkomst van de westerse wereld.
Den Haag, 1980, pag. 38.
- [17] H. Pirenne De middeleeuwen. Economische en
sociale geschiedenis.
Amsterdam, 2e druk, pag. 47.
- [18] H. v. Werveke Artikel: Monnaie, lingots ou marchandises? Les instruments d'échange aux XIe et XIIe siècles.
Miscellanea Mediaevalia
Gent, 1968, pag. 191.
- [19] C. Carrère Handel in de middeleeuwen in het Middellandse zee gebied.
Bussum, 1975, pag. 37.
- [20] P.A. Diepenhorst Calvin en de Economie.
Wageningen, 1904, pag. 34 e.v.
- [21] A. Keizer Het bijbelse economische model.
Bijbel en wetenschap, 23 april 1978,
pag. 28.
- [22] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in
hoofdpijnen.
Groningen, 1956 pag. 56 e.v.
- [23] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa.
Amsterdam, 1987, pag. 315 e.v.
- [24] F. de Graaff Anno domini 1000 anno domini 2000.
Kampen, 1975, pag. 28 e.v.

- [47] E. Schreiber Die volkswirtschaftlichen Anschauungen der Scholastiek seit Thomas v. Aquin.
Jena, 1913, pag. 186.
- [48] E. Schreiber Die volkswirtschaftlichen Anschauungen der Scholastiek seit Thomas v. Aquin.
Jena, 1913, pag. 218 e.v.
- [49] J.T. Noonan The Scholastic Analysis of Usury
Cambridge, Mass, 1957, pag. 397.
- [50] J. Ibanès La doctrine de l'Eglise et les réalités économiques au XIIIe siècle.
Parijs, 1967, pag. 80.
- [51] J. Le Goff Marchands et banquiers du Moyen Age
Paris, 1980, pag. 81.
- [52] Ph. Dollinger L'évolution des classes rurales en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe siècle.
Paris, 1949, pag. 211.
- [53] J. Roelink Enkele aspecten van maatschappijbeschouwing en christendom in het West-Europa van de elfde eeuw.
Afscheidsrede V.U. Amsterdam, 22-11-1975, pag. 7 e.v.
- [54] J. Roelink Enkele aspecten van maatschappijbeschouwing en christendom in het West-Europa van de elfde eeuw.
Afscheidsrede V.U. Amsterdam, 22-11-1975, pag. 20.
- [55] R.H. Tawney Religion and the Rise of Capitalism.
Londen, 1926, pag. 31.
- [56] J. Le Goff De woekeraar en de hel.
Economie en religie in de middeleeuwen.
Amsterdam, 1987, pag. 52.

- [57] R.L. Heilbroner De ontwikkeling van de economische samenleving. Utrecht, 1977, pag. 55.
- [58] J. Le Goff De cultuur van middeleeuws Europa. Amsterdam, 1987, pag. 457.
- [59] G.J. Hoogewerff De ontwikkeling der Italiaansche Renaissance. Zutphen, pag. 105 e.v.
- [60] Th. Keulemans Het gildewezen, opkomst, bloei en verval. Den Haag, 1941, pag. 15.
- [61] P.J.M. Aalberse Opkomst, bloei en verval der gilden. Leiden, 1912, pag. 37.
- [62] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen. Groningen, 1962, pag. 42.
- [63] R.L. Heilbroner De ontwikkeling van de economische samenleving. Utrecht, 1977, pag. 52.
- [64] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen. Groningen, 1962, pag. 43.
- [65] P.J. Bouman Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen. Groningen, 1962, pag. 45.
- [66] F. Steinbach Der geschichtliche Weg des wirtschaftenden Menschen in die soziale Freiheit und politische Verantwortung. Köln, 1954, pag. 18 e.v.
- [67] J. Romein De lage landen aan de zee. Amsterdam, 1973, pag. 142.
- [68] M. Maurenbrecher Thomas von Aquino's Stellung zum Wirtschaftsleben in seiner Zeit. Leipzig, 1898, pag. 53.

- [69] N. Paulus Die Wertung der weltlichen Berufe im Mittelalter.
Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft.
Band 32, 1911, pag. 734.
- [70] N. Paulus Die Wertung der weltlichen Berufe im Mittelalter.
Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft.
Band 32, 1911, pag. 735.
- [71] W. Scher Stand und Ständeordnung im Weltbild des Mittelalters.
Paderborn, 1952, pag. 71 e.v.
- [72] J. Le Goff Métier et profession d'après les manuels de confesseurs au moyen-âge, miscellanea medievalia III.
Berlin, 1966, pag. 53.

De maatschappelijke en economische visie van

De islamitische cultuur

Inleiding

Bij het bestuderen van het islamitisch economisch denken moeten we ons realiseren dat er in islamitische landen nauwe relaties bestaan tussen, de mens en Allah, de mens en zijn medemens, het doel van de mensheid, het leven op aarde etc. Het heelal met alles dat daartoe behoort vormt in het islamitisch denken een eenheid. De islam maakt geen onderscheid tussen het sacrale en het profane leven. Bij de islam is het sacrale en profane leven geïntegreerd. Allah is eigenaar van alles op aarde en in de hemel alsmede alles wat zich daartussen bevindt. De consequentie hiervan is dat de mens verantwoording heeft af te leggen van alles wat hij er mee doet. Het principe dat geen mens de risico's van het leven van enig menselijk wezen mag wegnemen hangt hiermee samen. Hij zou zich dan tussen Allah en het andere schepsel plaatsen. Risico's mogen op basis van solidariteit worden gedeeld maar nooit worden weggenomen. Het eigendomsrecht van een mens is verkregen door delegatie en volmacht van Allah. Dit bepaalt zijn verantwoordelijkheid voor zijn eigendom. Onder invloed van het Islamitisch Reveil is er de laatste twee decennia zowel in de islamitische als in de westerse wetenschappelijke wereld meer aandacht voor "Islamic economics" ontstaan [1]. Om de gedachten achter het islamitisch economisch denken te verstaan, is het noodzakelijk eerst enige opmerkingen over de islamitische godsdienst te maken. De islam is een door Mohammed (ca. 575-632) gegrondvestte monotheïstische godsdienst met Allah als enig God. De islam maakt een duidelijk onderscheid tussen het aardse leven en het hiernamaals. Ieder mens wordt na zijn dood beoordeeld naar zijn gedrag en levenswandel. Dit leidt tot het paradijs of het hellevuur. Alleen zij die hun leven in gehoorzaamheid aan Allah hebben doorgebracht en Zijn voorschriften, zoals deze in de Koran zijn geopenbaard hebben gehouden, krijgen toegang tot het paradijs. De navorsing van Allah's wil uit de Koran teksten is dan ook de voornaamste bezigheid van de vrome mohammedanen. Exegese van de Koran teksten zijn in de "Tafzir" te vinden. Ook overgeleverde uitspraken en daden van de Profeet, vastgelegd in de "Sunnah", alsmede rechtsregels en jurisprudentie van de eerste generatie islamitische juristen na Mohammed worden als richtlijn voor het menselijk handelen gezien. De status van deze geschriften zijn, in tegenstelling tot de Koran, min of meer omstreden [2]. De moslim realiseert zich dat alles wat er gebeurt, ook de uitkomst van eigen planning, geschiedt volgens Allah's wil. Het islamitisch economisch denken is niet gericht op welvaartsvergroting door aanmoediging van de individu tot maximalisatie van zijn eigen belang. Ieder individu moet zijn persoonlijke behoeften matigen en in harmonie brengen met zijn verplichtingen ten aanzien van zijn familie, burens, stam etc. Voor de moslim is religie een wijze van leven welke het geheel van de samenleving doordringt. Sardar merkt op:

"Islam is best appreciated as a worldview: as a way of looking at and shaping the world; as a system of knowing, being and doing" [3].

De sterkte van de islam en zijn resistentie tegen seculariseringsprocessen zijn niet dat de islam alternatieve normen en instituties biedt voor de moderne samenleving, maar dat hij de individuele gelovige een begrijpelijk, veel omvattend en min of meer realiseerbaar normensysteem biedt. De moderne westerse wereld kan daar slechts onhaalbare ideale normen en een feitelijke normloosheid op vele terreinen van het maatschappelijk leven tegenover stellen [4].

Economie mag niet puur materialistisch zijn. De invloed van de staat moet, vanuit de economie gezien, minimaal zijn en zich beperken tot het beheer van de staatseigendommen alsmede het behandelen van economische zaken die boven het belang van het individu uitgaan. Tegen het assimileren van westerse gedachten in het islamitisch economisch denken bestaat geen bezwaar als het niet in strijd is met de Koran.

Naqvi merkt in dit verband op:

"As a living religion, Islam cannot fail to absorb from its surroundings what conforms to its own native genius. After all, Muslim philosophers did study Pythagoras, Plato and Aristotle to propound the Islamic point of view on science and metaphysics, in a language which even non-Muslim philosophers and scientists could understand." [5]

Het oorspronkelijke bronnenmateriaal over het economisch denken in de islamitisch wereld stamt uit de periode 750-1400. Al-Farabi (887-950) doet bij zijn uiteenzetting een beroep op de economische denkbeelden van Plato en Aristoteles. Al-Dimashqi (9e eeuw publicist) formuleert zelfs een prijstheorie. Hij maakt onderscheid in een "normale" periode waarin de marktprijzen tegen de kostprijzen aanleunen, een periode van "schaarste" waarin de speculatieve drift zich manifesteert en een periode van "overvloed". Bij zijn praktische uitwerking staat de handel centraal. Hij stelt dat de sociale functie van de handelaar optimaal is als deze zich weet te hoeden voor speculatieve winstzucht en ongeoorloofde accumulatie. Een normale winst beschouwt hij als het billijk loon voor de handelaar [6]. Iedere stad had een marktschout (Sahib-Al-Suk). Deze moest waken over een ordelijk en billijk verloop van de handelsactiviteiten. Boven de marktschout stond een handelsrechtbank (Muhtasib). Bij hun oordeelsvorming speelden de normen, weergegeven in de Koran, een belangrijke rol [7]. Ibn Khaldoun (1332-1406) is de eerste Arabische schrijver die het productieproces analyseert alsmede de invloed van de openbare financiën op het productieproces en de welvaartsverdeling [8]. Hij is zich bewust van het cyclische karakter van het economisch gebeuren. Baeck constateert dat:

"Ibn Khaldoun de voordelen van de arbeidsverdeling lang vóór Adam Smith formuleerde, dat hij een bevolkingscyclus-theorie ontwierp vóór Maltus en dat hij inzake fiscale economie ideeën verkondigde die te vergelijken zijn met de aanbodseconomie" [9].

De middeleeuwse Arabische denkers hadden minder vooroordelen tegenover handel en geldzaken dan de Griekse filosofen. Ze formuleerden wel voor het economisch handelen strenge op de Koran gebaseerde ethische normen.

Ook de islam heeft, zowel in het verleden als thans, zowel Orthodoxe islamitische wetenschappers als wetenschappers die een "moderne" uitleg aan de Koran geven gekend. Eén van de hedendaagse moderne wetenschappers is Hassan Hanafi [10]. Hanafi (geb. 1935) laat zich het best typeren als een islamitische bevrijdingsfilosoof of bevrijdingstheoloog. Hij wil de Koran en de traditie van de islam zo interpreteren dat ze moslims gaat motiveren en inspireren tot politieke actie voor een rechtvaardige samenleving. Zijn voorstelling van die samenleving ziet er in de ogen van behoudende moslims verdacht marxistisch uit. Hanafi is van mening dat de benadering van de Koran aan ontmythologisering toe is. De Koran moet, volgens Hanafi, ontdaan worden van legenden en mythologische ideeën en op de situatie van de onderdrukte moslim-massa worden afgestemd. Alleen dan kan, aldus Hanafi, de Koran een licht op het pad naar een wereld zonder uitbuiting en andere vormen van sociaal onrecht worden.

Economie en de Koran

Net als bij ieder economisch systeem, heeft ook het islamitisch economisch systeem bepaalde filosofische uitgangspunten. Deze uitgangspunten zijn niet waarde vrij en op de Koran gestoeld. Arif [11] noemt vanuit deze visie de volgende uitgangspunten:

- Tawhid: God's Unity and Sovereignty.
- Rububiyyah: Divine arrangements for nourishment and directing things towards their perfection.
- Khilafah: Man's role as God's vicegerent on earth.
- Tazkiyah: Purification plus growth.
- Accountability: Belief in accountability on the Day of Judgment and its implications for life in this world and the Hereafter.

Het economisch gedrag van de moslim zal, als dat gebaseerd is op deze uitgangspunten, sterk afwijken van het economisch gedrag van de westerse "homo economicus". De Koran spreekt duidelijk over de economische instelling die de mens moet hebben. In Sura 2:200 staat:

"Doch er zijn mensen, die zeggen: Onze Heer, geef ons in het nabije leven. Maar voor zo een is in het latere leven geen geluksdeel".

Het levensdoel van de moslim is dan ook op de vervulling van de "Shari'ah" (plichten) gericht. Uitgaande van dit denken noemt Abdul-Rauf [12] de volgende richtlijnen voor het economisch leven:

- de plicht om de zakat, aalmoes, te betalen. Hieraan moet 2,5 % van het inkomen besteed worden;

- de onderhoudsplicht van verwanten zoals ouders, vrouw en kinderen;
- de verplichting tot charitatieve hulp aan bloedverwanten, buren, wezen en degenen die hulp nodig hebben;
- het vragen van rente (riba) is een grote zonde;
- hard werken voor het eigen levensonderhoud alsmede voor diegenen die van hem afhankelijk zijn;
- een werknemer zal zijn werk zo goed mogelijk verrichten. Hierbij mag hij zijn religieuze plichten niet verzaken;
- zakelijke en financiële transacties mogen alleen deugdelijke goederen betreffen die niet door de Shari'ah wetgeving verboden zijn zoals wijn en varkensvlees;
- beloften, afspraken etc. met derden moet men houden;
- de richtlijnen neergelegd in de Koran ten aanzien van erfgenamen moeten in acht genomen worden;
- er moet respect opgebracht worden voor het eigendom van andere mensen, men moet zich onthouden van onproductieve verkeerde handelingen, diefstal, gokken, drugs, porno etc.

Geleid door dit systeem is de eerste eeuw na de dood van Mohammed een groot moslimrijk tot stand gebracht met efficiënte postdiensten, metalen munten, wegen, kanalen, kastelen, paleizen en steden. Omdat er veel waarde aan individuele vorming en onderwijs gehecht werd stonden kunst en wetenschap snel op een hoog niveau. Rente is één van de meest ingewikkelde onderwerpen in het islamitisch plichtenrecht. De moslimtraditie vertelt dat de passages in de Koran betreffende rente pas vlak voor de dood van Mohammed zijn geopenbaard. Mohammed heeft daarom geen sluitende richtinggevendende handelswijze over het heffen van rente op kunnen stellen. Toch geloven moslims dat Mohammed alle vormen van rente, en niet alleen de excessieve rente, verboden heeft. Over het renteverbod vermeldt de Koran in Sura 2:275

"Zij die de woeker eten, zullen niet anders opstaan dan zoals opstaat hij, die de Satan omstoot door aanraking".

Moslim publicisten stellen dat iemand die geld beschikbaar stelt voor handel of productie dit alleen mag doen in de vorm van een participatie in het aandelenkapitaal. Daardoor heeft hij recht op een deel van de winst. Als aandeelhouder is hij voor een deel eigenaar en deelt hij ook in het risico.

Persoonlijke verrijking door renteheffing is dan ook verboden. Het heffen van rente wordt als onderdrukking beschouwd.

Volgens de opvatting van de islam doet rente niet alleen de sociale functie van de welvaart geweld aan. Rente gaat tegen de realiteit van het leven in dat nu eenmaal door onzekerheden is gekenmerkt. Door rente te vragen tracht de mens de hem door God opgelegde verantwoordelijkheid - en de normale tot het door God bestierde mensenleven behorende risico - te ontlopen. Dit onttrekken aan de goddelijke wilsbeschikking is één van de hoofdzonden die de mens tegen Allah kan begaan. Voor de orthodoxe islamieten is riba meer dan rente. Ook het verzekeren tegen ziekte behoort, volgens hen, tot riba [13].

Mak [14] merkt op dat rente negatieve houdingen ten opzichte van het leven aanmoedigt. Hij stelt dat:

- banken in principe ieder wantrouwen die geld wil lenen. Daarom worden er allerlei zekerheden gevraagd;
- spaarders hun geld naar de bank brengen en er verder niet meer naar om zien. Het zal hun een zorg zijn wat er mee gebeurt;
- ondernemers rente als kosten beschouwen. Deze kosten worden verdisconteerd met toekomstige inkomsten. Op deze wijze worden investeringsprojecten bij voorbaat "dood" gerekend, laat men kansen voorbij gaan, neemt men soms verkeerde besluiten etc.

Volgens islamitische economen is rente een belangrijke oorzaak voor de vergroting van de verschillen tussen de klassen, tussen armen en rijken. Deze economen gaan van het volgende mechanisme uit. De rijken ontvangen rente van de armen die niets bezitten. Dit inkomen wordt geïnvesteerd in productiecapaciteit. Hierdoor worden de rijken potentieel rijker. Maar de armen zien zich gedwongen hun consumptie te verminderen, met als gevolg dat ze armer zouden worden als hen geen inkomsten uit een andere bron toevloet. Zo wordt rente een oorzaak van inflatie.

Deze relatie blijkt ook uit de volgende gedachtengang: een ondernemer leent geld om zijn productiefaciliteiten uit te breiden of te moderniseren. De rente die hij betaalt beschouwt hij als kosten die hij in zijn prijs moet doorberekenen. Daarmee stijgt zijn prijs. Als gevolg daarvan zou de consument het produkt niet meer kopen, tenzij meer geld in omloop wordt gebracht. Er wordt meer geld gegenereerd dan goederen met als gevolg inflatie. Diverse factoren hebben er toe geleid dat men van het model van de Profeet is afgedwaald. De geest van opoffering en edelmoedigheid verdween en maakte onder andere plaats voor een streven naar welvaart. De belangrijkste factoren die de islamitische economie verminkt hebben zijn [15]:

- politieke omwentelingen die het gevolg waren van de invoering van de erfopvolging waardoor de macht bij een kleine groep geconcentreerd werd;
- de vele verwoestingen aan steden, bibliotheken en scholen ten gevolge van de mongoolse oorlogen en de kruistochten;
- de trend naar ascese gestimuleerd door sommige misleidende Sufi doctrines;
- het Europees kolonialisme van de laatste eeuwen die de moslim wereld verdeeld en het verlies van de islamitische identiteit bevorderd heeft;

Erven is een basisrecht dat door Allah aan zowel de mannen als de vrouwen is gegeven. Daar volgens islamitisch erfrecht het individueel bezit onder de erfrechtigden kinderen verdeeld moet worden is het onmogelijk op den duur een groot vermogen bijeen te houden [16]. Volgens de Koran erft iemand van het vrouwelijk geslacht de helft van het erfdeel dat iemand van het mannelijk geslacht ontvangt. De rationele gedachte hierachter is de verschillende maatschappelijke verantwoordelijkheden van mannen en vrouwen. Het erfdeel van de vrouw is voor haarzelf. Ze mag er mee doen wat ze wil. De vrouw is niet verplicht haar echtgenoot financieel te steunen.

De man is echter volgens de Koran verplicht niet alleen zijn vrouw te onderhouden ongeacht hoe welvarend ze is, maar bovendien is hij verantwoordelijk voor het levensonderhoud van allen, die van hem afhankelijk zijn. Onderhoudt hij zijn vrouw niet dan is dat een reden voor echtscheiding. Ook tegenwoordig volgen de meeste islamitische landen nog steeds de voorschriften van de Koran. Door de gewijzigde economische omstandigheden wordt het vermogen van de vrouw niet meer alleen gebruikt ter bestrijding van haar persoonlijke uitgaven. Haar uitgaven worden veelal als aanvullend inkomen gezien. Hierdoor komt de vraag naar voren of het bij de huidige maatschappelijke verhoudingen nog gerechtvaardigd is dat een vrouw een half erfdeel krijgt. Dit probleem wordt vaak opgelost, speciaal in die gevallen waarbij ouders alleen een dochter hebben en waardoor neven gaan erven, door tijdens het leven waardevolle sieraden aan de dochter te schenken en bezittingen aan haar te verkopen. Dat vrouwen, ook in het verleden, in het maatschappelijk leven participeerden blijkt uit citaten van de historicus Al-Jabarti. Hij wijst op vrouwen in het Ottomaanse Rijk, maar ook in het Egypte van de 18e eeuw die actief waren in de handel. Hij merkt in dit verband op:

"At the highest echelons of society we find women making money in their own right, even while in a harem. Women possessed land, traded and were involved in commercial transactions." [17]

Volgens de Koran moeten vrouwen ook hun aandeel in het grondbezit erven. Het erfrecht volgens de Koran is er op gericht grootgrondbezit te voorkomen. Mohammed heeft pacht verboden. Een landeigenaar moet, volgens de Profeet zijn land zelf bebouwen. Wil of kan hij dit niet dan moet hij het kosteloos aan anderen ter bebouwing beschikbaar stellen [18]. Niettegenstaande dit duidelijke verbod vindt men in islamitische landen grootgrondbezit. De Mohammedanen hebben zich nooit strikt aan deze richtlijn gehouden en altijd land verpacht. In het algemeen werd de grond verpacht tegen een aandeel in de opbrengst. Soms werd er een geldbedrag afgesproken. Tegenwoordig wordt deze richtlijn van Mohammed ontdoken door de grond in stichtingen onder te brengen. De Koran kent de stichtingsvorm niet als rechtspersoon en geeft hiervoor geen richtlijnen. Met nieuwe hedendaagse organisatievormen worden de noties van de Koran ten aanzien van het erfrecht geherinterpreteerd.

In de islamitische wereld zijn thans drie religieus-maatschappelijke stromingen te onderkennen. De eerste groep zijn degenen die de moderne westerse ideeën aanhangen. De tweede groep volgt de traditionele oude wegen. Hun religieus-maatschappelijke uitgangspunten zijn moeilijk te verenigen met die van de eerste groep. De derde groep wil een nieuwe maatschappij:

"based on religious foundations and injunctions, but one that is not corrupted by Mongol, Persian or Ottoman practices, as some past Muslim governments have been". [19]

Hoe deze nieuwe maatschappij er uit moet zien in nog niet duidelijk maar de noodzaak is, voor degenen die oog hebben voor de steeds groter wordende kloof tussen het klein aantal rijken en het sterk groeiend aantal arme islamieten, onvermijdelijk.

Hoewel de Koran uitvoerig op het economisch handelen ingaat, is de invloed van de Koran op de ontwikkeling van de economische wetenschap na de industriële revolutie ook in de islamitische wereld zeer beperkt geweest. Pas de laatste decennia wordt door de islamitische universiteiten de economische wetenschap ook weer bestudeerd vanuit de noties van de Koran. Als verklaring voor het niet bestuderen van de economie vanuit de islamitische geloofsovertuiging wordt door Abdul-Rauf het volgende opgemerkt:

"The economic problem, in the Islamic cultural milieu, is not scarcity of commodities nor lack of efficient organization of the means and sources of production and distribution. Rather the problem lies with man and human greed. Islam confronts the problem and prescribes the remedy through softening human greed and elevating the human soul, calling for social justice and mutual responsibilities." [20]

Bij het bestuderen van de economie in samenhang met het islamitisch geloof overheerst de mening dat de "laissez faire" gedachte niet acceptabel is omdat ze eenzijdig en materialistisch is en geen recht doet aan de sociale verantwoordelijkheid. Het streven naar een minimum aan overheidsinvloed past wel in het islamitisch denken. Ook is er geen bezwaar tegen het marktmechanisme [21].

De hiervoor vermelde religieuze noties, zoals de produktie van goederen die volgens de Shari'ah wetgeving verboden zijn, voldoende hoog loonniveau om aan de religieuze verplichtingen te kunnen voldoen etc. alsmede de noties in de Koran tot matiging in levensstijl hebben er toe bijgedragen dat de welvaart in de islamitische landen niet die vlucht genomen heeft als in de westerse industrie landen. De Koran aanduiding van het paradijs als "gaarde van het geneucht" en de hel als plaats voor hen die "voordien in levensgenieting waren" [22] spelen een grote rol bij het economisch handelen. Islamitische geleerden als Naqvi wijzen het streven naar een welvaartsstaat, zoals deze in het westen is ontstaan af [23]. Een consequentie van een leefwijze volgens de Koran is dat de kostprijs van kapitaalintensieve goederen, bij dezelfde stand der techniek door het renteverbod in islamitische landen lager zal zijn dan in niet-islamitische landen. Ook mogen ondernemers geen overmatige winsten nastreven. Het winstniveau moet in overeenstemming zijn met de verwachte risico's. Hierdoor zijn de interne financieringsmogelijkheden van de ondernemingen beperkt. Door het renteverbod mogen de kapitaalvragers geen rente betalen maar wel winst in het vooruitzicht stellen en uitkeren. Door de kapitaalvraag naar winstverwachting en risico te ordenen komt er op de kapitaalmarkt een evenwicht tot stand.

Op basis van het renteverbod en het verbod om geld ongebruikt te laten, heeft het islamitisch bankwezen systemen ontwikkeld om geld, uitgaande van de religieuze richtlijnen, productief te maken.

Het islamitisch bankwezen

Interest-free banking is een nieuwe financieringsvorm. Zelfs sceptici hebben geaccepteerd dat het hier niet om een andere naam gaat. Het gaat hier om wettelijke instrumenten die binnen het raamwerk van de Shari'ah bestaan en die het, op een door de Koran geaccepteerde wijze, mogelijk maakt winst te realiseren. De eerste islamitische bank is in 1963 in Mit-Ghamr in Egypte, ten behoeve van de daar levende landbouwers, gesticht [24]. In 1971 is de Nasser Social Bank opgericht voor het verstrekken van renteloze leningen aan achtergestelde bevolkingsgroepen, de financiering van bedevaarten naar Mekka etc. In een latere fase is de bank zeer succesvol geweest bij participaties in industriële projecten. In 1975 is de Islamic Development Bank opgericht [25] met een maatschappelijk kapitaal van 2 mrd. Islamic Dinars. De zetel van deze bank is Djedda in Saoedi-Arabië.

Thans zijn meer dan 40 landen bij deze bank aangesloten. Het op Cyprus gevestigde International Institute of Islamic Banking and Economics is in 1982 opgericht en verzorgt kaderopleidingen voor het snel groeiend islamitisch bankwezen. Er wordt nauw met een twaalfstal islamitische universiteiten samengewerkt. Het islamitisch bankwezen is in de zeventiger jaren gestimuleerd door de export overschotten van de Arabische olieproducenten. Het huidige islamitisch bankwezen is dualistisch in haar handelen. Enerzijds neemt ze deel aan het westers banksysteem waar rente wordt gevraagd en betaald, anderzijds spelen de islamitische banken een rol bij de hulp aan islamitische onderontwikkelde landen door hen renteloos krediet beschikbaar te stellen. In deze gevallen wordt wel een "service fee" als vergoeding voor de gemaakte kosten berekend. Onder invloed van de islamitische solidariteit komen er financiële transacties tot stand op voorwaarden die door westerse banken niet aanvaard worden.

Als particulieren of banken zich aan de Koran willen houden zijn er, volgens Karsten [26] drie soorten mogelijkheden om geldmiddelen winstgevend te beleggen:

- profit and loss sharing;
- leasing en huurkoop;
- mark up technieken.

Bij het profit and loss sharing systeem wordt door één of meerdere privé personen of een bank in een specifiek project of in een bestaande onderneming deelgenomen. De contracten kunnen verschillende looptijden hebben. Wezenlijk is dat er geen van te voren vastgestelde winst of vergoeding per tijdseenheid overeengekomen wordt. Leasing en huurkoop onderscheidt zich niet van wat in het westen gebruikelijk is. De opslag op de inkoopprijs van de goederen mag echter niet gerelateerd worden aan de tijdsduur van de transactie. Wil men zijn geld slechts voor korte termijn beschikbaar stellen dan komen mark up technieken in aanmerking [27]. Bij mark up is er een prijs-overeenkomst tussen koper en verkoper. Hierna koopt de bank de goederen en verkoopt deze direct aan de koper voor de inkoopprijs plus de overeengekomen winstmarge, de mark up. De betaling geschiedt op een later tijdstip als lump sum of in termijnen. Deze mark up wordt per geval overeengekomen en moet binnen een vastge-

steld minimum en maximum tarief liggen. De mark up is onafhankelijk van de tijdsduur van het krediet.

Bij de profit and loss sharing wordt zowel van het "musharaka" als van het "modaraba" contract gebruik gemaakt. Bij "musharaka" contracten brengen één of meerdere partners het kapitaal voor een gezamenlijke activiteit in [28]. "Musharaka" contracten hebben in het algemeen betrekking op arrangementen van langere duur. "Musharaka" contracten worden tussen enerzijds privé personen of banken en anderzijds de ondernemer afgesloten. Ze kunnen zowel betrekking hebben op een participatie in het aandelenkapitaal van bestaande ondernemingen, het participeren in een verhoging van het aandelenkapitaal van een onderneming of de financiering van specifieke projecten. Voor het risicodragend beleggen van depositogelden of spaargelden maken banken veelal gebruik van "Musharaka" contracten. De bank sluit met een ondernemer een "Musharaka" contract en geeft op haar beurt weer risicodragende participatiebewijzen uit die aan de rekeninghouders worden aangeboden. In deze participatiebewijzen wordt de omvang van de deelparticipatie en de winst- en verliesverdeling geregeld.

Bij het "Modaraba" contract levert de ene partij het benodigde kapitaal en brengt de andere partner het "human capital" in [29].

Bij dit soort contracten wordt er in het algemeen een winstdeling voor winstsituaties overeengekomen. In verliesituaties wordt het verlies geheel door de kapitaalverschaffer gedragen, de ondernemer krijgt in dat geval geen loon. Het "Modaraba" contract wordt traditioneel bij commerciële activiteiten toegepast.

Kredietverlening door een islamitische bank vraagt nogal wat analyse vooraf. Mak [30] noemt in dit verband de vijf "K's". Deze zijn:

- Karakter:
De afweging is geconcentreerd op karakter en goede naam en faam. Niet alleen de firma, maar ook het management wordt onder de loupe genomen.
- Capaciteit:
De banken letten in dit verband scherp op de capaciteit van de onderneming om inkomsten te genereren.
- Kapitaal:
De ondernemer hoeft niet noodzakelijkerwijs over veel eigen vermogen te beschikken.
- Kollateraal:
Het rentabiliteitsonderzoek beperkt zich tot de geschatte waarde van het voorliggende project.
- Klimaat:
Islamitische banken zijn commerciële instellingen. Zij vragen dan ook hun prijs voor wat zij bieden in concurrentie met andere banken. Nochtans blijft de maatschappelijke functie van welvaart de overheersende waarde.

Een nadeel van de musharaka en de modaraba is dat gedetailleerde winstberekeningen noodzakelijk zijn. Daar staat tegenover dat de allocatie van het kapitaal verbeterd wordt omdat de participerende kapitaalverschaffer persoonlijk veel meer bij de on-

derneeming betrokken raakt. Ook is het risico van minder zorgvuldig beleggen kleiner. Projecten die mede door partners gefinancierd worden, worden op basis van hun winstgevendheid en niet op basis van kredietwaardigheid of solvabiliteit van de geldvrager gekozen. Dit feit en het ontbreken van een schuldenmarkt heeft er, volgens Zubair Iqbal en Abbas Mirakhor [31], toe geleid dat er in het islamitisch systeem mogelijkheden zijn voor:

- more varied and numerous investment projects for which financing is sought;
- more cautious, selective, and perhaps more efficient project selection by the suppliers of funds;
- greater involvement of the public in investment and intreprenurial activities, particularly as private equity markets develop, than in the traditional fixed-interest-based system.

De Islamic Development Bank heeft een religieuze raad die alle transacties beoordeeld. De winstgevendheid van de transacties op basis van profit and loss sharing schijnt geen problemen op te leveren. De resultaten bij de banken kunnen door de profit and loss sharing activiteiten echter per jaar sterk fluctueren. Om de nadelen hiervan te verminderen zijn er banken die de winstuitkeringen egaliseren door in gunstige jaren niet de gehele winst uit te keren. De legitimiteit van een dergelijke handelswijze lijkt echter omstreden.

Uit een onderzoek van het International Monetary Fund in Pakistan [32] blijkt dat in de periode 1981 - 1985 de Interest Rates en de Rates of Return Under profit-and-Loss-Sharing Deposits zich als volgt (zie tabel 7) ontwikkeld hebben:

tabel 7

in %	Saving Deposits		Six-Month Deposits		One-Year Deposits		Three-Year Deposits		Five-Year and Above Deposits	
	non PLS	PLS	non PLS	PLS	non PLS	PLS	non PLS	PLS	non PLS	PLS
1981	7,6	8,6	9,4	10,9	10,4	12,2	11,2	13,7	12,0	14,7
1982	7,6	8,6	9,8	10,8	10,3	12,0	12,0	13,7	12,4	14,6
1983	7,6	8,3	9,9	10,5	10,5	11,6	11,8	13,0	12,4	14,1
1984	7,6	7,5	9,9	9,5	10,5	10,5	11,8	11,8	12,5	13,5
1985	-	8,3	-	10,8	-	11,1	-	13,2	-	15,2

De herleving van de islam heeft een interessante discussie op gang gebracht over een economische orde die uitgaat van de richtlijnen die de Koran ten aanzien het economisch leven heeft gegeven. Kapitalisme, socialisme en communisme worden alle drie als ordeningssysteem verworpen omdat ze in wezen alle drie materialistisch zijn waardoor ze aan de waardigheid van de individu en daardoor aan zijn relatie tot Allah schade berokkenen. Tenslotte wordt nog opgemerkt dat de omvang van het overheidsbudget, gezien haar taken ten opzichte van de westerse landen, beperkt is. Bovendien

wordt een islamitische overheid niet of veel minder geconfronteerd met rente op staatsleningen.

Samenvatting

Hoewel de Koran uitvoerig op het economisch handelen ingaat, is de invloed van de Koran op de economische wetenschap in de islamitische landen zeer beperkt geweest. Pas de laatste decennia wordt er aan de islamitische universiteiten aandacht aan de noties van de Koran voor het economisch leven geschonken. Sinds 1963 wordt, in enige islamitische landen, het interest-free banking in de praktijk toegepast. Uit een onderzoek van het I.M.F. in Pakistan blijkt dat in de periode 1981-1985 de rate of return bij profit en loss sharing hoger was dan bij non profit en loss sharing. Onderstaand zijn, voor de Orthodox-islamitische wereldbeschouwing, de voor onze probleemstelling belangrijke uitspraken op het kritische niveau weergegeven.

- De wetten en richtlijnen vermeld in de Koran zijn een openbaring van Allah.
- Allah is eigenaar van alles op aarde, in de hemel en alles tussen hemel en aarde. Het behoort Hem toe.
- Er is geen scheiding tussen het profane en het sacrale leven.
- Het houden van de voorgeschreven plichten zoals de dagelijkse gebeden en de ramadan.
- Alle rijkdom behoort aan Allah die het tijdelijk aan de mensen in beheer geeft.
- Liefdadigheid is een religieuze wettelijke verplichting. Plicht om 2,5% van het inkomen als Zakat te geven.
- Humanitaire verantwoordelijkheid voor verwanten, burens en al diegenen die hulp nodig hebben.
- De maatschappij moet niet gericht zijn op welvaart. Ieder moet zijn behoeften matigen en in harmonie brengen met zijn verplichtingen.
- Ieder individu zal van al zijn handelen aan Allah verantwoording af moeten leggen.
- Het is verboden risico's weg te nemen.
- Diefstal is niet alleen een daad tegen een medemens maar ook een daad tegen Allah.
- Het houden van het erfrecht voorkomt grootgrondbezit.
- Het vragen van rente is een grote zonde.
- Eerbiediging van het eigendom van anderen.

Enige uitspraken op institutioneel niveau zijn:

- Binnen de gegeven religieus bepaalde context is er geen voorkeur voor een bepaalde maatschappijstructuur.
- Het nastreven van overmatige winsten door ondernemers is verboden.
- Economie mag niet puur materialistisch zijn.

Verwijzingen

- [1] J.N.F. Bakker De profeet Mohammed en de politieke economie.
Economische statistische berichten, 10-7-1985 pag. 688.
- [2] J.N.F. Bakker De profeet Mohammed en de politieke economie.
Economische statistische berichten, 10-7-1985 pag. 689.
- [3] Z. Sardar Islam and the future.
Futures, vol. 23, no. 3, april 1991, pag. 223.
- [4] N.O. Kielstra Islam biedt economie flexibel moreel kader.
Financieel Dagblad, 5 april 1991.
- [5] S.N.H. Naqvi Ethical foundations of islamic economics.
Journal of the central institute of islamic research.
Karachi, 1962, pag. 106.
- [6] L. Baeck Het economisch denken van de Islam beschaving.
Tijdschrift voor Economie en Management, vol. XXXIII, nr. 3-4, 1988, pag. 414 e.v.
- [7] A.A. Islahi Economic Concepts of Ibn Taimiyah.
Islamic Economics Series-12.
Leicester, UK, 1988, pag. 189 e.v.
- [8] J.D.C. Boulakia Ibn Khaldün. A Fourteenth Century Economist
Journal of Political Economy, 1971, pag. 1105 e.v.

- [9] L. Baeck
 Het economisch denken van de Islam beschaving.
 Tijdschrift voor Economie en Management, vol. XXXIII, nr. 3-4, 1988, pag. 425 e.v.
- [10] H. Hanafi
 Moderne moslim filosofen.
 Lezing gehouden op de School voor Wijsbegeerte te Leusden op 21/22 Oct. 1988.
- [11] M. Arif
 Toward the Shari'ah Paradigm of Islamic Economics. American Journal of Islamic Social Science, 1985, vol 2, pag. 79 e.v.
- [12] M. Abdul-Rauf
 The islamic doctrine of economics and contemporary economic thought. Highlight of a conference on a theological inquiry into capitalism and socialism. Washington 1979, pag 9 e.v.
- [13] H. Botje
 Probleem van woeker of rente weer volop in aandacht.
 N.R.C. 18-8-1988.
- [14] J.H. Mak
 Vreest Allah en laat varen de woekerwinst.
 Intermediair, 17e jaargang 41, 9 oktober 1981, pag. 21.
- [15] M. Abdul-Rauf
 The ten commandments of Islamic economics.
 Uit: Across the board, augustus 1979, pag. 13.
- [16] C. Cahen
 Fischer Weltgeschichte. Band 14, Der Islam I,
 Fischer Taschenbuch Verlag, 1976, pag. 151.
- [17] M. Kelly
 Islam, the religious and political life of a world community.
 New York, 1984, pag. 254.

- [18] W. Ule
Der arabische Sozialismus und der zeitgenössische Islam.
Opladen, 1969, pag. 48 e.v.
- [19] M. Kelly
Islam, the religious and political life of a world community.
New York, 1984, pag. 257.
- [20] M. Abdul-Rauf
The islamic doctrine of economics and contemporary economic thought.
Highlight of a conference on a theological inquiry into capitalism and socialism.
Washington, 1979, pag. 18.
- [21] S.N.H. Naqvi
Islamic "economic system".
Fundamental issues, Islamic studies. 1977, pag. 331.
- [22] -----
De Koran, 6e druk, Sura 56-12, Sura 56, 15 t/m 37 Sura 56-45. Vertaling van J.H. Kramer.
- [23] S.N.H. Naqvi
Islamic "economic system".
Fundamental issues, Islamic studies. 1977, pag 331.
- [24] T. Wohlers-Scharf
Arab and Islamic banks.
Paris, 1983, pag. 79.
- [25] T. Abdoul Rahman
Des mémoires de Turku Abdoul Rahman les banques Islamiques, Edition speciale.
Cairo, sept. 1981, pag. 61.
- [26] I. Karsten
Islam and financial intermediation.
Staff papers IMF, 1982, pag. 116.
- [27] Zubair Iqbal e.a.
Islamic banking.
IMF, Washington, paper 49, march 1987, pag. 17.

- [28] J.N.F. Bakker De profeet Mohammed en de politieke economie. Economische statistische berichten, 10-7-1985, pag. 694.
- [29] T. Wohlers-Scharf Arab and Islamic Banks. OECD, Development Centre Studies, 1983, pag. 84.
- [30] J.H. Mak Vreest Allah en laat varen de woekerwinst. Intermediair, 17e jaargang 41, 9 oktober 1981, pag. 23.
- [31] Zubair Iqbal e.a. Islamic banking. I.M.F, Washington, paper 49, march 1987, pag. 3.
- [32] Zubair Iqbal e.a. Islamic banking. I.M.F, Washington, paper 49, march 1987, pag. 18.